

Primljeno / Received
13-07-2015 / 2015-07-13Prihvaćeno / Accepted
17-11-2015 / 2015-11-17**Mislav Matišić**
Dane Pejnović

Uzroci i posljedice zaostajanja Istočne Hrvatske u regionalnom razvoju Hrvatske

The causes and consequences of Eastern Croatia lagging behind in Croatian regional development

Istočna Hrvatska najveće je problemsko područje Hrvatske u recentnom vremenu. Razvojno zaostajanje te regije posljedica je međuzavisnog utjecaja više čimbenika, od Domovinskog rata preko neodgovarajućega (pogrešnog) modela vlasničke pretvorbe i privatizacije u tranzicijskom razdoblju do posljedičnog pogoršanja sektorske strukture. Učinci rata, a potom i smanjenje zaposlenosti zbog deindustrijalizacije pokrenuli su proces iseljavanja, koje je ostavilo duboke i dalekosežne tragove u demografskom razvoju. To se očituje u pogoršanome dobnom sastavu, ubrzanom procesu starenja, negativnome prirodnom kretanju stanovništva, odnosno ukupnoj depopulaciji i trendu demografskog izumiranja. Nepovoljni gospodarski i demografski procesi promijenili su regionalni identitet, što se odražava u vrijednosnim stavovima mladih (studenata) iz Istočne Hrvatske, koji u sve većem broju iskazuju namjeru da žive i rade izvan tog područja.

Eastern Croatia has recently proven to be the greatest problem area of Croatia. The region lags behind as a consequence of the interdependent influences of multiple factors, from the Croatian War of Independence (hereafter referred to as the Homeland War) and the defective (mistaken) model of ownership transformation and privatization during the transition period, to the consequential worsening of the sectoral structure. The effects of the war and the reduction in employment due to de-industrialization resulted in emigration, which has left deep and long-term marks in demographic development. This is visible in the deteriorated age structure, quickened aging process, negative natural change, i.e. overall depopulation, and a trend of demographic extinction. Unfavourable economic and demographic processes are reflected in the changes of regional identity, which is in turn have reflected in the attitudes of youths (students) from Eastern Croatia, who show, in ever greater numbers, the intent to live and work outside of this area.

Ključne riječi: regionalni razvoj, demografsko starenje, depopulacija, regionalni identitet, Istočna Hrvatska

Key words: regional development, demographic aging, depopulation, regional identity, Eastern Croatia

Uvod

Predmet i cilj istraživanja rada

Prema sintetičkim pokazateljima regionalnog razvoja, BDP-u po stanovniku i kompozitnom indeksu razvijenosti, Istočna Hrvatska najslabije je razvijena hrvatska makroregija. To potvrđuje prosječna visina BDP-a po stanovniku u pet istočnohrvatskih županija 2012. godine od 6.448 eura (prema 10.297 eura u Hrvatskoj, što je tek 62,6 % državnog prosjeka), s rasponom udjela od 78,6 % u Osječko-baranjskoj županiji do svega 56,8 % u Brodsko-posavskoj.¹ Razvojno zaostajanje tog dijela Hrvatske upotpunjuju podaci o vrijednostima indeksa razvijenosti za 2013. godinu, prema kojima je to jedina makroregija u kojoj se sve županije nalaze u I. kategoriji razvijenosti (vrijednost indeksa ispod 75 % nacionalnog prosjeka), s rasponom od 46,1 % u Osječko-baranjskoj do svega 5,6 % državnog prosjeka u Virovitičko-podravskoj županiji.²

Regije s takvim stupnjem zaostajanja u gospodarsko-socijalnom razvoju države u literaturi se uobičajeno nazivaju *problemska područja*. Pod tim pojmom općenito se podrazumijevaju dijelovi nacionalnog teritorija koji zbog svojih strukturnih i dinamičkih karakteristika sve više opterećuju razvoj zemlje u cjelini. Prema uzroku nastanka, izdvajaju se četiri temeljne skupine takvih područja: 1. gospodarski nedovoljno razvijena područja, 2. gusto izgrađena i preopterećena područja, 3. područja degradiranoga prirodnog sadržaja i 4. područja ugrožena prirodnim katastrofama (Hagel, 1982). Problemska područja općenito nastaju interferencijom više čimbenika, među kojima je obično jedan dominantan.

U Hrvatskoj takva su područja u prvom redu rezultat zaostajanja u regionalnom razvoju koje zbog ograničenih mogućnosti zapošljavanja generira iseljavanje mlađeg i obrazovanijeg stanovništva, što se odražava u njihovim sve nepovoljnijim strukturnim

Introduction

The subject and goal of the research

Eastern Croatia is the least developed of Croatia's macroregions according to synthetic indicators of regional development, GDP per capita, and the composite development index. This is corroborated by the average value of GDP per capita in the five counties of Eastern Croatia in 2012 of €6,448 (opposed to €10,297 in Croatia as a whole, making it 62.6% of the national average), ranging from 78.6% in Osijek-Baranja County to barely 56.8% in Brod-Posavina County.¹ Data on values of development index of 2013 add further to the described picture of lagging development in this region, according to which it is the only macroregion where all counties fall into development category I (index value below 75% of the national average), ranging from 46.1% in Osijek-Baranja County to barely 5.6% of the national average in Virovitica-Podravina County.²

Regions with this degree of lagging behind in socio-economic development of the state are usually termed *problem areas* in literature. Parts of national territories that increasingly burden the development of the state as a whole due to structural and dynamic characteristics are generally encompassed by this term. According to the cause of their emergence, four basic groups of these areas can be distinguished: 1. economically underdeveloped areas, 2. overbuilt and overburdened areas, 3. areas of diminished natural resources, 4. areas threatened by natural catastrophes (Hagel, 1982). Problem areas generally result from the interference of multiple factors, among which one is usually dominant.

In Croatia these areas are primarily the result of lagging behind in regional development which, due to limited employment opportunities, has resulted in the emigration of the young and educated population, which is consequentially reflected in their evermore unfavourable structural and dynamic characteristics.

1 Bruto domaći proizvod za Republiku Hrvatsku, NKPJS – 2. razina i županije. „Priopćenje”, 12.1.6., Zagreb, 13. ožujka 2015. DZS, Zagreb.

1 Gross domestic product for the Republic of Croatia, NUTS 2 level and counties. First Release, 12.1.6., Zagreb, 13.03.2015. Croatian Bureau of Statistics, Zagreb.

2 „Odluka o razvrstavanju jedinica lokalne i područne (regionalne) samouprave prema stupnju razvijenosti”, *Narodne novine*, broj 158/13.

2 Decree on classification of local and regional self-government units according to degree of development, *Official Gazette*, Nr 158/13

i dinamičkim obilježjima. Pritom ekonomske snage, *agensi*, imaju tendenciju produblivanja – umjesto smanjivanja – razlika u regionalnoj razvijenosti, tako da slabije razvijena područja karakterizira inverzni razvoj u obliku silazne spirale. Prema Myrdal (1957), slijed posljedica na periferiji (problemskim područjima) može se okarakterizirati kao začarani krug koji uključuje dva kauzalna problemska kruga – radne migracije i investicije (usp. Witherick i dr., 2001; Pejnović, 2004).

Istraživanje uzroka i posljedica zaostajanja Istočne Hrvatske u regionalnom razvoju države opravdano je iz dva temeljna razloga: prvo, jer je riječ o strateški važnom dijelu nacionalnog teritorija koji obuhvaća više od petine državnog teritorija i raspolaze bogatom resursnom osnovom i, drugo, zato što je riječ o području koje je u recentnom razdoblju zahvaćeno izrazitom destabilizacijom naseljenosti. Zaostajanje Istočne Hrvatske u regionalnom razvoju države i njime uzrokovani negativni demografski procesi u tom dijelu zemlje rezultanta su kumulativne uzročnosti. Cilj je istraživanja definirati i pobliže razmotriti glavne uzroke i posljedice takva razvoja Regije u recentnom razdoblju, a među njima i motive za iseljavanje mladih i obrazovnijih stanovnika iz tog prostora.

Na osnovi poznavanja i proučavanja dosadašnjih rezultata istraživanja predmeta rada moguće je postaviti sljedeće radne hipoteze:

1. Zaostajanje Istočne Hrvatske u regionalnom razvoju Hrvatske posljedica je međuzavisnog utjecaja više čimbenika, među kojima nadređeno značenje imaju Domovinski rat, proces privatizacije (vlasnička transformacija) u tranzicijskom razdoblju i negativan trend gospodarsko-socijalnog restrukturiranja.
2. Pogoršanje ekonomske strukture i posljedični porast stope nezaposlenosti potaknuli su pojačano iseljavanje mlade i obrazovnijeg stanovništva, što se neposredno odražava u ubrzanom procesu starenja te negativnome prirodnom i ukupnom kretanju stanovništva.
3. Selektivno iseljavanje ima za posljedicu slabljenje demografskih resursa, koji sve više postaju jedan od ograničavajućih čimbenika bržega regionalnog razvoja Istočne Hrvatske.

At the same time, economic forces (*agents*) have the tendency to deepen rather than reduce differences in regional development levels, such that underdeveloped areas are characterized by a descending spiral of reverse development. According to Myrdal (1957), the sequence of consequences in the periphery (in problem areas) can be characterized as an enchanted circle that encompasses two causal problem circles – migration of workers and investments (See: Witherick and dr., 2001; and: Pejnović, 2004).

Research on the causes and consequences of Eastern Croatia's lagging behind the rest of the state in regional development is justified for two fundamental reasons: first, the area is a strategically important part of national territory, accounting for more than one fifth of the state's territory and is rich in resources; second, the density of inhabitation in this area has, in recent times, been distinctly destabilized. Eastern Croatia's lagging behind in regional development of the state and the negative demographic processes caused by this are results of cumulative causality. The goal of this research is to define and closely analyze the main causes and consequences of such recent regional development and, among the latter, the motives behind the emigration of the young and educated population from this area.

On the basis of foreknowledge and the studying of former results of the research on the subject of this paper the following working hypotheses can be stated:

1. The lagging behind of Eastern Croatia in regional development of Croatia is a consequence of interdependent influences from multiple factors, foremost among which are the Homeland War, the process of privatization (ownership transformation) during the transition period, and the negative trend of socio-economic restructuring.
2. The deterioration of the economic structure and the consequential increase in the unemployment rate prompted an increase in emigration of the young and educated population, which is directly reflected in an accelerated aging process and negative natural and total population change.
3. Selective emigration consequentially weakens demographic resources that in turn become one of the limiting factors of more expedient regional development of Eastern Croatia.

4. Negativni gospodarski i demografski procesi na odgovarajući se način odražavaju u vrijednosnim stavovima studenata, potencijalno najvažnijega razvojnog resursa, među kojima prevladava spremnost za iseljavanje iz Istočne Hrvatske.

Izložene hipoteze bit će provjerene u okviru istraživačkog postupka.

Prostorni okvir istraživanja

Prostorni pojam Istočne Hrvatske odgovara prostornom obuhvatu pet najistočnijih hrvatskih županija (Virovitičko-podravske, Požeško-slavonske, Brodsko-posavske, Osječko-baranjske i Vukovarsko-srijemske), koje uključuju tradicionalne, odnosno povijesno-geografske regije Slavoniju, južnu Baranju i zapadni Srijem. Tako definirana prostorna cjelina obuhvaća 14.486 km², što čini nešto više od petine (22 %) kopnene površine Hrvatske. S izuzetkom krajnjega zapadnog dijela (Poilovlje i zapadni dio Virovitičke Podravine), koji je gravitacijski naglašenije orijentiran prema Zagrebu, glavnina tog prostora funkcionalno je usmjerena prema Osijeku, odnosno sastavni je dio Osječke makroregije. U aktualnoj regionalnoj organizaciji Hrvatske prema NUTS klasifikaciji, sastavni je dio NUTS 2 regije Kontinentalna Hrvatska, u okviru koje čini jasno izdvojenu cjelinu nižeg reda, potencijalnu NUTS 3 regiju³ (sl. 1).

Takav smještaj (prostorna lokacija) i geografski položaj umnogome su predisponirali recentno zaostajanje Istočne Hrvatske u regionalnom razvoju države. Zbog udaljenosti od Zagreba, kao središnjega životnog žarišta države, i razmjerne prometne izoliranosti Osijeka (rubni položaj i udaljenost od posavskoga prometnoga koridora A3) Regija je i prije devedesetih godina 20. stoljeća imala značajke perifernog područja u okviru Hrvatske. Razvoj je dodatno bio usporen i postojećim transgraničnim okruženjem – *tvrdom* granicom odvojena Mađarska, fizionomski i funkcionalno slična Vojvodina te slabije razvijena Bosna i Hercegovina. Kao po-

4. Negative economic and demographic processes are correspondingly reflected in the attitudes of students (potentially the most important development resource), among whom readiness to emigrate from Eastern Croatia is prevalent.

The hypotheses will be examined within the framework of the research procedure.

The spatial framework of the research

In spatial terms, Eastern Croatia corresponds to the five easternmost Croatian counties (Virovitica-Podravina, Požega-Slavonia, Brod-Posavina, Osijek-Baranja, and Vukovar-Srijem counties) which include the following traditional, i.e. historical geographic regions: Slavonia, South Baranja, and West Srijem. The whole defined area covers 14,486 km², making up more than one fifth (22%) of Croatia's land territory. With the exception of the westernmost part (Croatia along the Ilova and the western part of Virovitica-Podravina), which is gravitationally oriented more toward Zagreb, the main body of this area is functionally oriented toward Osijek, i.e. it is a constituent part of the Osijek macroregion. Under the current regional organization of Croatia according to NUTS classifications, it is a constituent part of the NUTS 2 region of Continental Croatia within which it forms a distinct unit of lower order, potentially a NUTS 3 Region³ (Fig. 1).

The setting (spatial location) and geographical position make Eastern Croatia, predispositioned, in many ways, to lag behind in terms of regional development of the state. Even before the 1990s due to the distance from Zagreb, as the central focal point of life of the state, and the relative isolation of Osijek (peripheral position, and distance from the Posavina traffic corridor (A3)), the region had the characteristics of a peripheral area within Croatia. The potential for faster development was additionally slowed by the existing transborder environment – Hungary, separated by a *hard* border, physiologically and functionally similar Voivodina, and lesser-developed Bosnia-Herzegovina. As an area exposed to the Danube

³ Velika je vjerojatnost da će u dogleđnoj budućnosti doći do izdvajanje takvih regija zbog oblikovanja nove upravno-teritorijalne podjele Hrvatske koja je sve više u središtu političkih i akademskih rasprava (usp. „Nova upravno-teritorijalna organizacija”, Okrugli stol HAZU, 6. ožujka 2015.).

³ It is highly likely that in the foreseeable future, such regions will be formed due to an administrative reorganization of Croatia's territory which has been increasingly actively debated in academic and political circles (Cf. New administrative-territorial organization, HAZU round table, 06 03 2015)

**Uzroci i posljedice
zaostajanja Istočne
Hrvatske u regi-
onalnom razvoju
Hrvatske**

The causes and
consequences of
Eastern Croatia
lagging behind in
Croatian regional
development

dunavski eksponiran prostor i sastavni dio pograničnog pojasa sa susjednom Srbijom, početkom devedesetih našla se na udaru velikosrpskih teritorijalnih posezanja, što je rezultiralo velikim materijalnim razaranjima te neposrednim i posrednim ljudskim gubicima. Rušilački učinci rata i tranzicijska deindustrijalizacija neminovno su se odrazili u retrogradnome gospodarskom razvoju, pri čemu je zbog raspoložive resursne osnove relativno istaknuto mjesto imala poljoprivreda. Krizna obilježja socioekonomskog razvoja potaknula su pojačano poratno iseljavanje stanovništva, što je ostalo temeljno obilježje demografskoga kretanja u Regiji do danas.

River and part of the border belt with neighbouring Serbia, it found itself struck by greater-Serbian territorial ambitions at the beginning of the 1990s, which resulted in massive material damages and direct and indirect human losses. The destructive effects of the war and transitional de-industrialization were inevitably reflected in the retrograde economic development of this area, where agriculture had a prominent place due to the available resource base. Crisis characteristics of socio-economic development enhanced the post-war emigration of the population, which remained the basic characteristic of demographic change, present in the region to this day.



Sl. 1. Prostorni obuhvat NUTS 2 regija (Kontinentalne i Jadranske Hrvatske) i položaj Istočne Hrvatske u okviru Kontinentalne Hrvatske
Fig. 1. Spatial coverage of NUTS 2 regions (Continental and Adriatic Croatia) and the position of Eastern Croatia within Continental Croatia

Pregled dosadašnjih istraživanja

Međuzavisni utjecaj regionalnoga i demografskoga razvoja predmet je brojnih istraživanja, kako u svijetu tako i u Hrvatskoj, to više što je riječ o neposredno uvjetovanim razvojnim procesima, povezanim interferencijom u okviru održivog razvoja odnosno prostora. Temeljno značenje za proučavanje uzajamnog odnosa ekonomskog i demografskog razvoja u Hrvatskoj ima kapitalno djelo A. Wertheimer-Baletić *Stanovništvo i razvoj* (1999). Od primijenjenih recentnih istraživanja na nacionalnoj razini posebno valja istaknuti studije I. Turčića iz 1997. i 2001., pri čemu je u prvoj izložen makroekonomski razvoj hrvatskih županija od 1961./1962. do 1990./1991., a u drugoj su predstavljene dugoročne tendencije kretanja stanovništva županija od 1962. do 1990. U radu D. Pejnovića (2003) analizirana je socijalno-ekonomska struktura stanovništva kao indikator razlika u razvijenosti županija, a u njegovu radu iz 2004. pobliže je razmotrena međuovisnost depopulacije i dispariteta u regionalnom razvoju Hrvatske. Poznavanju odnosne tematike pridonijeli su i brojni drugi radovi o regionalnom razvoju ili stručno parcijalnim temama u kojima je kontekstualno problematiziran međuzavisni odnos gospodarskoga i demografskog razvoja.

Za razliku od toga znatno je manje cjelovitijih istraživanja razvojnih procesa u Istočnoj Hrvatskoj. Zbog ratnih stradanja, kojima je taj prostor bio posebno izložen, i reintegracije njegovih okupiranih dijelova u državno-pravni sustav Hrvatske među postojećim radovima prevladavaju radovi o Hrvatskom Podunavlju te demografskim gubicima u ratu. Demografska obilježja Regije pobliže su razmotrena u radovima D. Živića (2006), A. Wertheimer-Baletić i A. Akrapa (2008), M. Keve (2008) te M. Jukića i I. Turka (2010). U radu A. Akrapa i D. Živića (2009) izloženi su rezultati istraživanja migracija na prostoru Slavonije, Baranje i Srijema u 20. stoljeću, dok su I. Lajić i M. Bara (2009) pobliže istražili utjecaj ratova i kolonizacija tijekom 20. stoljeća na postojeću nacionalnu strukturu Slavonije. Demografskim posljedicama rata iz devedesetih bavili su se i S. Šterc i N. Pokos (1993). U radu Wertheimer-Baletić, A., Živić, D. (2003) iskazane su osnovne promjene u razvoju stanovništva ruralnih naselja Slavonije i Baranje od 1953. do 2001. U

Overview of previous research

In Croatia, as in the rest of the world, a great deal of research has been done on the topic of the interdependent influences of regional and demographic development. This is also the case because of their character of directly conditioned development processes, linked by interference within the framework of sustainable development, i.e. the area. A. Wertheimer-Baletić's *Stanovništvo i razvoj* (1999) is of fundamental significance for the study of the reciprocal relations of economic and demographic development in Croatia. Of all the recent applied research on the national level, the studies of I. Turčić from 1997 and 2001 should be specially noted; the first deals with macroeconomic development of Croatian counties during the period of 1961/1962 – 1990/1991, and the second with the long-term tendencies of population change of the counties from 1962 to 1990. D. Pejnović (2003) analyses the socio-economic structure of the population as an indicator of differences in the development of counties, and the interdependence between depopulation and disparities in regional development of Croatia is closely analyzed in a paper of his from 2004. Numerous other papers on regional development, or other more specific fields that contextualize the interdependent relations of economic and demographic development, have contributed to relevant knowledge on the subject matter.

In contrast, there is much less comprehensive research on development processes in Eastern Croatia. Due to the suffering that this area was exposed to during the war and the subsequent reintegration of its occupied parts into the Croatian state and legislative system, the main topics deal with Croatia along the Danube and demographic losses during the war. The demographic characteristics of the region are closely considered in the papers of D. Živić (2006), A. Wertheimer-Baletić and A. Akrap (2008), M. Kevo (2008), and M. Jukić and I. Turk (2010). A. Akrap and D. Živić (2009) show results from research on migrations in Slavonia, Baranja, and Srijem in the 20th century, while I. Lajić and M. Bara (2009) closely research the influences of war and colonization during the 20th century on the existing national structure of Slavonia. S. Šterc and N. Pokos (1993) pursue the demographic consequences of the war in the 1990s. The paper of Wertheimer-Baletić, A., Živić, D. (2003) shows basic changes in the development of the population of rural settlements in Slavonia and Baranja

okviru toga pobliže su analizirani promjena broja stanovnika, prirodno kretanje stanovništva, razmjera stanovništva te temeljni pokazatelji promjena u dobno-spolnoj i ekonomskoj strukturi stanovništva. U radovima D. Živića (2005a i 2005b) istražena je problematika demografskih ratnih gubitaka tijekom srpske oružane agresije na Hrvatsku. Među novijim istraživanjima valja izdvojiti rad Klempić Bogadi, Lajić (2014) u kojem se analiziraju osnovni demografski procesi u statističkim jedinicama Republike Hrvatske (NUTS 1, NUTS 2 – statističkim makroregijama i NUTS 3 – županijama) te rad Kordej de Villa, Pejnović (2015) koji problematizira planska područja Hrvatske u kontekstu regionalne politike.

Iz pregleda dosadašnjih istraživanja očiti su preovlast općih, tematski i prostorno šire zasnovanih radova te analogni nedostatak recentnih članaka koji se bave istraživanjem uzroka i posljedica zaostajanja Istočne Hrvatske u regionalnom razvoju države.

Metodologija i prostorna shema rada

S obzirom na to da dokumentacijsku osnovu rada u znatnoj mjeri čine demografski parametri, nužno je upozoriti na odgovarajuća metodološka objašnjenja povezana s problemom usporedbe rezultata pojedinih popisa stanovništva. Za razliku od prethodnih popisa stanovništva u popisu 2001. primijenjena je nova, međunarodna popisna metodologija, prema kojoj se ukupnim stanovništvom statističkih jedinica smatra samo njihovo prisutno stanovništvo.⁴ Zbog činjenice da definicija „prisutnoga” stanovništva iz popisa 1971., 1981. i 1991. nije identična definiciji iz 2001. (primjena *de facto* umjesto dotadašnjega *de iure* kriterija), to otežava, a u slučaju strukturno-demografskih obilježja i onemogućuje usporedbu rezultata popisa stanovništva iz različitih popisnih godina. Stoga će usporedbe rezultata popisa stanovništva kod duljih vremenskih nizova u ovom radu (primjerice 1961. – 2011.) u znatnoj mjeri imati tek orijentacijsku vrijednost (usp. Wertheimer-Baletić, Živić, 2003).

from 1953 to 2001. Within this framework, they closely analyze the changes in the population number, natural change, population distribution, and fundamental indicators of change in the age-sex and economic structures of the population. In the papers of D. Živić (2005a and 2005b) the author researches the problem of war-related demographic losses during Serbian armed aggression against Croatia. Among newer research two papers should be singled out: the paper by Klempić Bogadi, Lajić (2014), in which they analyze basic demographic processes in statistical units of the Republic of Croatia (NUTS 1, NUTS 2 – in statistical macroregions, and NUTS 3 – in counties), and the paper by Kordej de Villa, Pejnović (2015) which problematizes planning regions of Croatia in the context of regional politics.

From the above review of the research, there is an obvious predominance of general, thematically and spatially broader-based papers, and an analogous lack of recent articles dealing with research of the causes and consequences of Eastern Croatia's lagging behind in regional development of the state.

Methodological and spatial frame of the paper

As the basis of documentation for this paper consists largely of demographic parameters, it is important to indicate the analogous methodological context linked to the problem of comparing results of individual population censuses. In contrast to earlier censuses, during the 2001 census a new international method of census conducting was applied, according to which only the present population is considered in the total population of the statistical units.⁴ Because the definition of “present” population of the 1971, 1981, 1991 censuses is not the same as that used in the 2001 census (where *de facto* criterion was used, rather than the earlier *de iure* criterion), this complicates, and in the case of structural-demographical characteristics makes impossible, comparison of the results of population censuses from different years. Consequently, the comparison of results over longer periods of time (example: 1961-2011) in this paper will have a largely orientative value (See: Wertheimer-Baletić, Živić, 2003.).

⁴ Više o tome u: *Popis stanovništva 2001., Prvi rezultati po naseljima*, Statističko izvješće 1137, DZSRH, Zagreb, svibanj 2001.; *Popis stanovništva 2001.*, DZSRH, Zagreb, 2002.

⁴ See generally: *Population census 2001., First results by settlement*, Statistical Report 1137, Croatian Bureau of Statistics, Zagreb, May 2001.; *Population census 2001.*, Croatian Bureau of Statistics, Zagreb, 2002.

U okviru istraživačkog pristupa upotrijebljene su standardne geografske metode i tehnike rada, kao što su metoda analiza-sinteza, prostorno-komparativna analiza statističkih indikatora, anketno istraživanje te odgovarajuće kvantitativne i grafičke tehnike. Prikupljeni podaci obrađeni su u programu Microsoft Excel 2010, a kartografski prikazi izrađeni u ArcGIS 10.0.

Regionalni razvoj Istočne Hrvatske sagledan je u prostorno-vremenskoj dimenziji, kroz prizmu međuodnosa strukture – procesi – (izmijenjene) strukture. Za analizu smjera i intenziteta razvojnih procesa razmotreni su usporedni pokazatelji za bivšu plansku regiju, tzv. Zajednicu općina Osijek,⁵ i suvremenu Istočnu Hrvatsku s prethodno definiranim prostornim gabaritima. Unatoč nepostojanju potpune podudarnosti u obuhvatu tih dviju prostornih cjelina, usporedna analiza njihovih razvojnih pokazatelja jasno pokazuje trend zaostajanja Istočne Hrvatske u regionalnom razvoju zemlje tijekom tranzicijskog razdoblja.

U prostorno-komparativnoj analizi približe su razmotreni razvojni indikatori na tri prostorne razine: Hrvatske, Istočne Hrvatske i njezinih pet županija. U specifičnom slučaju dopunjuje ih vremensko-prostorna analiza na razini poduzeća.

Istaknuto mjesto među primijenjenim istraživačkim metodama imala je metoda ankete. Cilj ankete bio je istražiti percepciju studenata o regionalnom razvoju Istočne Hrvatske te s tim u vezi njihove motive za ostanak, odnosno povratak u Regiju nakon završetka studija. Provedena su dva anketna istraživanja. Prvim su obuhvaćeni studenti koji studiraju na Sveučilištu u Osijeku, odnosno veleučilištima u Istočnoj Hrvatskoj (neovisno o mjestu njihova stalnog boravka), a drugim studenti iz Istočne Hrvatske koji studiraju u Zagrebu. Istraživanje se temeljilo na upitniku sa šesnaest strukturiranih (zatvorenih i otvorenih) pitanja, a provedeno je u ožujku i travnju 2013. Njime je ukupno obuhvaćeno 1106 studenata, od čega 847 studenata visokoš-

Within the research approach, the standard geographical methods and techniques for scientific works, such as analysis-synthesis, a spatial-comparative analysis of statistical indicators, questionnaire research, and analogous quantitative and graphic techniques were used. The data gathered were processed with Microsoft Excel 2010, and the maps were made using ArcGIS 10.0.

The regional development of Eastern Croatia is considered in a spatial-temporal dimension, through the prism of interrelations of structures – processes – (modified) structures. For the analysis of the direction and the intensity of development processes, parallel indicators for the former planned region, the so-called *Association of Municipalities of Osijek*,⁵ and contemporary Eastern Croatia with previously defined spatial boundaries were considered. Despite the absence of complete agreement on the coverage of these two spatial units, the comparative analysis of their development indicators clearly shows a trend of lagging behind of Eastern Croatia in terms of regional development of the country during the transitional period.

Within the spatial-comparative analysis, development indicators on three spatial levels were closely analyzed: on the level of Croatia; Eastern Croatia; and its five constituent counties. In some specific cases, these are supplemented by the temporal-spatial analysis on the enterprise level.

The questionnaire survey has a prominent role among research methods used, which calls for a more detailed explanation. The goal of the questionnaire survey was to research students' perceptions regarding regional development of Eastern Croatia and how those perceptions are linked to their motives for remaining in the region, or returning after having finished their studies. Along these lines two questionnaire surveys were conducted. Students who study at the University of Osijek, as well as other polytechnics in Eastern Croatia (regardless of their place of permanent residence) were surveyed first, and students from Eastern Croatia who study in Zagreb second. The research was based on the questionnaire consisting of 16 structured (closed and open-ended)

⁵ Regionalnu integraciju pod nazivom Zajednica općina Osijek, koja je postojala od 1976. do 1992., činile su tadašnje općine Beli Manastir, Donji Miholjac, Đakovo, Našice, Nova Gradiška, Orahovica, Osijek, Podravska Slatina, Slavonski Brod, Slavonska Požega, Valpovo, Vinkovci, Vukovar i Županja. U odnosu na današnji obuhvat Istočne Hrvatske nedostaju dijelovi tadašnje općine Virovitica i Pakrac.

⁵ The regional integration under the name of the *Association of Municipalities of Osijek*, which existed from 1976 to 1992, was made up of the former municipalities of Beli Manastir, Donji Miholjac, Đakovo, Našice, Nova Gradiška, Orahovica, Osijek, Podravska Slatina, Slavonski Brod, Slavonska Požega, Valpovo, Vinkovci, Vukovar, and Županja. With respect to contemporary coverage of Eastern Croatia, parts of the former municipalities of Virovitica and Pakrac are missing.

kolskih ustanova iz Istočne Hrvatske i 259 članova Slavonske udruge studenata u Zagrebu. Uključeni broj studenata iz visokoškolskih ustanova iz Istočne Hrvatske razmjerno je reprezentativan uzorak studentske populacije (oko 4,5 % ukupnog broja studenata u Regiji) te su stoga dobiveni rezultati ankete signifikantni za predmet istraživanja rada.

Rezultati i rasprava

Uzroci zaostajanja Istočne Hrvatske u regionalnom razvoju Hrvatske

Domovinski rat

Usporedba stupnja razvijenosti bivše Zajednice općina Osijek (s indeksom opće razvijenosti 1983. od 80,7 prema prosjeku Hrvatske; usp. Z. Baletić, 1985, 36) i aktualnih pokazatelja razvijenosti Istočne Hrvatske (63,9 % vrijednosti BDP-a po stanovniku, odnosno vrijednosti kompozitnog indeksa razvijenosti županija 2013. od 46,1 do 5,6) nedvojbeno potkrepljuje ocjenu o izrazitom zaostajanju Istočne Hrvatske u regionalnom razvoju zemlje od početka devedesetih. Temeljni uzrok takva zaostajanja zasigurno su velikosrpska agresija i Domovinski rat tijekom prve polovine tog desetljeća. Osim ostvarenja velikodržavnog programa kao općeg cilja, specifični cilj priključenja dijelova Istočne Hrvatske ovladavanje je vrijednim gospodarskim resursima jednog od najperspektivnijih dijelova hrvatske države (Šterc i Pokos, 1993).⁶ Negativni ratni učinci pojačani su produženim trajanjem okupacije dijelova teritorija u Hrvatskom Podunavlju jer se uvjeti za njihovu obnovu i revitalizaciju postupno stvaraju tek od početka mirne reintegracije (počela je 15. siječnja 1996., a završila 1998.). Ratna zbivanja ostavila su duboke tragove u strukturi naseljenosti i razvojnim procesima, s dalekosežnim posljedicama u regionalnome i posebno demografskome razvoju promatranog prostora.

questions, and was carried out in March and April of 2013. A total of 1,106 students were surveyed, of whom 847 were students of the higher education institutions of Eastern Croatia and 259 were members of *the Slavonian Students' Association* in Zagreb. The number of students included from the higher education institutions of Eastern Croatia is a proportionally representative sample of the student population (roughly 4.5% of the total number of students in the region), which indicates that results obtained from the surveys are significant for the subject at hand.

Results and discussion

Causes of Eastern Croatia lagging behind in regional development of Croatia

The Homeland War

A comparison of the degree of development of the former *Association of Municipalities of Osijek* (using the 1982 index of general development, 80.7 in regard to the Croatian average; See: Z. Baletić, 1985:36) and present-day indicators of development in Eastern Croatia (63.9% of the value of GDP per capita; value of the composite index of development of the counties spanning from 46.1 to 5.6 in 2013), definitively corroborates this assessment regarding the distinct lagging behind of Eastern Croatia in regional development of the state since the beginning of the 1990s. The main cause of this was, without doubt, greater Serbian aggression and the Homeland War during the first half of that decade. While the realization of a Greater State program was the general goal, a specific goal for annexing parts of Eastern Croatia was mastery over the valuable economic resources of one of the most prospective parts of the Croatian state (Šterc and Pokos, 1993).⁶ Negative consequences of the war were strengthened and lengthened by the duration of the occupation of parts of Croatian territory along the Danube, because the conditions of their renewal and revitalization were only able to be addressed at the beginning of the peaceful reintegra-

⁶ Gospodarske vrijednosti regije: plodna zemlja, šume, voda, nafta, ali i kontrola cijelog toka Dunava, što ima prvorazredno geostrateško značenje.

⁶ Economic resources of the region: Fertile land, forests, water, oil, and also control of the course and flow of the Danube, which is of foremost geo-strategic importance

Demografski i migracijski gubici

Demografski ratni gubici najvažnija su determinanta u suvremenom razvoju stanovništva te važan destabilizirajući čimbenik demografskih procesa u Hrvatskoj (Živić, 2005b). Zbog svoje veličine, strukture i prostornog razmještaja oni su jasan pokazatelj smjera, jačine, karaktera i posljedica agresije. To se, između ostaloga, očituje i iz strukture i prostornog razmještaja kontingenata ratnih stradalnika: poginulih hrvatskih branitelja, poginuloga civilnog stanovništva, nestalih hrvatskih branitelja i civila te poginulih i nestalih Srba – pripadnika tzv. Republike Srpske Krajine i civila (tab. 1).⁷

tion (started in January, 1996 and finished in 1998). The events of the war left deep wounds in the structure of inhabitation and development processes, with long-term consequences in regional and, especially, demographic development in the area in question.

Demographic and migration losses

Demographic war losses are the most important determinant in contemporary development of the population and are an important destabilizing factor of demographic processes in Croatia (Živić, 2005b). Due to their size, structure, and spatial distribution, these

Tab. 1. Izravni demografski gubici u županijama Istočne Hrvatske tijekom Domovinskog rata i poraća (procjena)
Tab. 1. Direct demographic losses in the counties of Eastern Croatia during and after the Homeland War (an assessment)

Prostorna cjelina	Poginuli ili umrli hrvatski branitelji	Poginuli ili umrli civili	Nestali hrvatski branitelji i civili	Poginuli ili nestali Srbi	Ukupno	
					Aps.	%
Spatial unit	Casualties among Croatian armed forces	Civilian casualties	Missing civilians and members of Croatian armed forces	Serb missing and casualties	Total	
					Abs.	%
Republika Hrvatska / The Republic of Croatia	8.147	6.947	967	5.479	21.540	-
Istočna Hrvatska / Eastern Croatia	3.284	4.952	558	1.371	10.165	100,0
Vukovarsko-srijemska županija / Vukovar-Srijem county	1.334	3.629	429	419	5.811	57,2
Osječko-baranjska županija / Osijek-Baranja county	948	855	75	238	2.116	20,8
Brodsko-posavska županija / Brod-Posavina county	614	156	7	312	1.089	10,7
Požeško-slavonska županija / Požega-Slavonia county	196	206	36	344	782	7,7
Virovitičko-podravska županija / Virovitica-Podravina county	192	106	11	58	367	3,6
<i>Udio Istočne Hrvatske u demografskim gubicima Hrvatske / Share of Eastern Croatia in the demographic losses of Croatia</i>	40,3	71,3	57,7	25,0	47,2	-

Izvor: Živić, 2005a, Živić, 2005b; Ured za zatočene i nestale Vlade Republike Hrvatske
Source: Živić, 2005a, Živić, 2005b; The Croatian Government office for detained and missing persons, Zagreb

⁷ Prije analize tablice valja napomenuti kako je stanovništvo Istočne Hrvatske 1991. činilo 20,4 % stanovništva Hrvatske.

⁷ Prior to analyzing the table itself, it is necessary to mention that Eastern Croatia accounted for 20.4 % of the population of Croatia in 1991.

Udio Istočne Hrvatske u pojedinim kategorijama stradalnika te ukupni gubitak od 10.165 stanovnika, što čini čak 47,2 % ukupnih demografskih gubitaka Hrvatske, zorno svjedoče o razmjerima stradanja tog područja tijekom Domovinskog rata. Pritom su najviše bile pogođene prostorno najekspoziranije županije – Vukovarsko-srijemska i Osječko-baranjska. To potkrepljuje udio stradalnika u te dvije županije (u kojima je 1991. živjelo tek 12,5 % stanovništva Hrvatske): 28,0 % poginulih ili umrlih hrvatskih branitelja, 64,5 % poginulih ili umrlih civila, 52,1 % nestalih hrvatskih branitelja i civila te 12,0 % poginulih ili nestalih Srba, što sveukupno čini 36,8 % svih demografskih gubitaka Hrvatske. Za razliku od mirnodopskog mortaliteta, demografski gubici u ratu pretežno uključuju mlade i zrele kontingente stanovništva. Tako je više od tri četvrtine (76 %) poginulih ili umrlih hrvatskih branitelja u trenutku smrti imalo između dvadeset i četrdeset godina (Živić, 2005b). Toliki gubitak vitalno i radno aktivno najproduktivnijih kontingenata stanovništva izravno se odrazio u pogoršanju strukturnih i dinamičkih obilježja, odnosno reprodukciji i aktivnosti stanovništva te stoga i u regionalnom razvoju promatranog prostora.

Osim izravnih demografskih gubitaka, kao rezultat ratnih operacija, ali i etničkog čišćenja, Istočna Hrvatska demografski je dodatno oslabljena i prisilnim migracijama stanovništva. Ratom uzrokovano iseljavanje domicilnog stanovništva počelo je već u prvoj polovini 1991. Do sredine 1992. već ih je gotovo 130.000 izbjeglo s toga ratom zahvaćenog područja, što je činilo gotovo polovinu od ukupnog broja ratnih prognanika u Hrvatskoj. Od toga je, prema procjeni, njih oko 55.000 izbjeglički status potražilo u susjednim i drugim europskim zemljama (Živić, 1999).⁸ Otuda proizlazi da je prisilnim migracijama do sredine 1992. bila obuhvaćena gotovo petina prijeratnog stanovništva Regije, od kojih se samo dio vratilo u prethodno mjesto stalnog boravka.

Izloženi pokazatelji zorno svjedoče o neposrednim i posrednim učincima rata na demografsku

are clear indicators of the direction, strength, character, and consequences of the aggression. This is, among other things, reflected in the structure and spatial distribution of the contingents of the victims of the war: Croatian armed forces casualties, civilian casualties, missing civilians and members of Croatian armed forces, and missing Serbs and Serb casualties – members of the so-called *Republic of Serbian Krajina* and civilians (Tab. 1).⁷

The share Eastern Croatia bore in certain categories relating to victims and the total loss of 10,165 residents, which accounts for 47.2% of the total demographic losses of Croatia, clearly bears witness to the general suffering of this area during the Homeland War. Vukovar-Srijem and Osijek-Baranja Counties were the most exposed and spatially affected. This is corroborated by the share of victims from these two counties (in which 12.5% of the population of Croatia resided in 1991): 28% of Croatian armed forces casualties, 64.5% of civilian casualties, 52.1% of missing soldiers and civilians and 12.0% of missing Serbs and Serbian casualties, which accounts for 36.8% of all of the demographic losses of Croatia during the war. In contrast to the peacetime mortality rate, demographic losses during the war overwhelmingly include young and mature contingents of the population. More than three fourths (76%) of Croatian armed forces' casualties were between 20 and 40 years old (Živić, 2005b). Such losses of the vital, and in terms of labour the most productive contingents of the population were directly reflected in the worsening of structural and dynamic features, namely in the reproduction and activity of the population, and thus in the regional development of the observed area.

Besides direct demographic losses, as a result of war operations, as well as ethnic cleansing, Eastern Croatia was further weakened demographically through forced migrations of its population. War-caused emigration of the domestic population had already started in the first half of 1991 and by mid-1992 nearly 130,000 had already fled from this war-afflicted area, accounting for nearly half of the total number of people displaced by the war in Croatia. According to one estimate, around 55,000 of them sought refugee status in neighbouring and other European countries (Živić, 1999).⁸ Conse-

⁸ Najviše prognanika dolazilo je iz Vukovarsko-srijemske (62.166) i Osječko-baranjske županije (48.617) (Živić, 2005a). Vukovarsko-srijemska županija imala je i najveći udio prognanika u odnosu na broj stanovnika – čak četvrtina stanovnika županije nalazila se u progonstvu (Živić, 1999).

⁸ The majority of the refugees came from Vukovar-Srijem (62,166) and Osijek-Baranja counties (48,617) (Živić, 2005a). Vukovar-Srijem County had the largest portion of refugees in relation to the number of residents – a fourth of the residents of the county found themselves in exile (Živić, 1999).

strukturu, kao jedan od temeljnih uzroka recentnog zaostajanja Istočne Hrvatske u regionalnom razvoju države.

Ratne štete

Uz depopulaciju, uzrokovanu izravnim demografskim gubicima i prisilnim migracijama stanovništva, rat je rezultirao i posvemašnjim razaranjem i/ili znatnim oštećenjem postojeće materijalne strukture i infrastrukture. Procjena ratnih šteta po županijama pokazuje da je Istočna Hrvatska doživjela najveće materijalno razaranje među hrvatskim makroregijama, 44,1 % ukupno procijenjene ratne štete na razini države (tab. 2).

Više od trećine vrijednosti ukupno procijenjene ratne štete odnosi se na Vukovarsko-srijemsku i Osječko-baranjsku županiju, u kojima su zabilježeni i najveći demografski gubici tijekom Domovinskog rata. S obzirom na položaj i ulogu tih županija u razvoju Istočne Hrvatske, to se neminovno odrazilo u poslijeratnom razvoju zaostajanju Regije u cjelini.

Osim najveće ukupno procijenjene ratne štete, u Istočnoj Hrvatskoj nalazi se i deset velikih poduzeća, koja su pretrpjela najveću izravnu štetu. Među njima se posebno izdvajaju Borovo d.d. (s gotovo dvije milijarde kuna), Vupik (1.360 mlrd. kuna), Belje (960 milijuna kuna), IPK Osijek (450 milijuna kuna) te Belišće (380 milijuna kuna) (*Ratna šteta Republike Hrvatske*, 1999).

Uz neposredne i posredne demografske gubitke i veliku materijalnu štetu takva ratom pogođena područja suočena su s ratnim posljedicama i u poslijeratnom razdoblju. To se odnosi na nepotpun ili spor povratak domicilnog stanovništva, podijeljene zajednice i probleme s obnovom suživota, okljaštren društveni kapital, a povezano s tim i smanjeno povjerenje potencijalnih investitora. Te kompleksne posljedice objektivno su postojeći, ograničavajući čimbenik aktualnoga regionalnog razvoja Istočne Hrvatske, što se mora imati u vidu pri usporedbi regionalnog razvoja Regije prije rata i danas. S obzirom na intenzitet ratnih stradanja saniranje tih posljedica moguće je isključivo u dugotrajnom procesu.

quently, the ensuing forced migrations until mid-1992 affected nearly a fifth of the pre-war population of the region, of whom only some have returned to their former place of permanent residence.

The exhibited indicators clearly testify to both the direct and indirect effects of the war on demographic structure, as one of the fundamental causes of the recent lagging behind in regional development of the state.

War damages

Along with depopulation, caused by direct demographic losses and forced migrations of the population, the war resulted in the utter destruction and/or significant damage to existing material structure and infrastructure. Estimated war damages per county show that Eastern Croatia experienced the greatest material destruction amongst Croatia's macroregions, 44.1% of total estimated war damages on the state level (Tab. 2).

More than a third of the total estimated cost of war damages fell onto the Vukovar-Srijem and Osijek-Baranja counties where the largest demographic losses during the war were documented. With respect to the position and role of these counties in the development of Eastern Croatia, this is inevitably reflected in the post-war developmental lagging behind of the region as a whole.

Apart from the largest total percent of war damage, Eastern Croatia is home to ten of the largest business enterprises which sustained the greatest direct damage during the war. Among them the following stand out: *Borovo d.d.* (nearly 2 billion Kuna), *Vupik* (1.360 billion Kuna), *Belje* (960 million Kuna), *IPK Osijek* (450 million Kuna), and *Belišće* (380 million Kuna) (*War Damages of the Republic of Croatia*, 1999).

Along with indirect and direct demographic losses and large amounts of material damages, these war-torn areas have been consequently faced with consequences of the war in the post-war era. This is related to the incomplete or slow return of the domestic population, divided communities and problems with renewed coexistence, mutilated social capital, and the corresponding loss of confidence among potential investors. These complex consequences are objective and limiting factors of current regional development in Eastern Croatia, which must be taken into account before comparing regional development of the

**Uzroci i posljedice
zaostajanja Istočne
Hrvatske u regi-
onalnom razvoju
Hrvatske**

The causes and
consequences of
Eastern Croatia
lagging behind in
Croatian regional
development

Tab. 2. Procjena ratnih šteta po županijama Republike Hrvatske (u tisućama kuna)
Tab. 2 Estimated war damages by county of the Republic of Croatia (in thousands of kuna)

Prostorna cjelina	Ratna šteta	
	Aps.	%
Spatial unit	War damages	
	Abs.	%
Republika Hrvatska / The Republic of Croatia	82.481.302	100,0
Istočna Hrvatska / Eastern Croatia	36.360.679	44,1
Vukovarsko-srijemska županija / Vukovar-Srijem county	15.833.581	19,2
Sisačko-moslavačka županija / Sisak-Moslavina county	12.008.070	14,6
Osječko-baranjska županija / Osijek-Baranja county	11.604.841	14,1
Zadarska županija / Zadar county	8.805.635	10,7
Šibensko-kninska županija / Šibenik-Knin county	5.448.821	6,6
Požeško-slavonska županija / Požega-Slavonia county	4.635.013	5,6
Dubrovačko-neretvanska županija / Dubrovnik-Neretva county	4.468.774	5,4
Ličko-senjska županija / Lika-Senj county	4.170.756	5,1
Brodsko-posavska županija / Brod-Posavina county	3.861.393	4,7
Karlovačka županija / Karlovac county	3.741.319	4,5
Grad Zagreb / Zagreb	2.433.528	3,0
Splitsko-dalmatinska županija / Split-Dalmatia county	2.334.074	2,8
Bjelovarsko-bilogorska županija / Bjelovar-Bilogora county	1.219.769	1,5
Istarska županija / Istria county	553.558	0,7
Virovitičko-podravska županija / Virovitica-Podravina county	425.851	0,5
Varaždinska županija / Varaždin county	256.185	0,3
Primorsko-goranska županija / Primorje-Gorski Kotar county	165.895	0,2
Krapinsko-zagorska županija / Krapina-Zagorje county	154.976	0,2
Koprivničko-križevačka županija / Koprivnica-Križevci county	153.923	0,2
Međimurska županija / Međimurje county	137.974	0,2
Zagrebačka županija / Zagreb county	67.335	0,1

Izvor: *Ratna šteta Republike Hrvatske: završno izvješće*, Vlada Republike Hrvatske, Državna komisija za popis i procjenu ratne štete, Zagreb, 1999.
Source: *War damage of the Republic of Croatia: Final report*, Government of the Republic of Croatia, State Committee for War Damage Assessment, Zagreb, 1999.

Proces deindustrijalizacije

Uz razorne učinke rata jedan od razloga recentnog zaostajanja Istočne Hrvatske u regionalnom razvoju države jest i proces deindustrijalizacije, odnosno negativne razvojne spirale gospodarsko-socijalne strukture u tranzicijskom razdoblju. Taj proces rezultanta je kumulativne uzročnosti više čimbenika: prvo, naglašene predratne gospodarske povezanosti, odnosno funkcionalne ovisnosti o susjednoj Vojvodini/Srbiji, drugo, demografskih gubitaka i materijalnih razaranja tijekom Domovinskog rata, treće, promašenog modela vlasničkog restrukturiranja – privatizacije i, četvrto, dolaska stranih trgovačkih lanaca od sredine devedesetih.

U drugoj polovini osamdesetih godina 20. stoljeća Jugoslaviju je zahvatila politička, društvena i gospodarska kriza. Ona se osjetila i u gospodarstvu Istočne Hrvatske (Zajednica općina Osijek), koje su do tada karakterizirali pozitivni pokazatelji.⁹ Veliki broj poduzeća našao se u financijskim poteškoćama te su proglašeni stečajevi, i to često u onima koja su bila nositelji gospodarskog razvoja i zaposlenosti.¹⁰ Prelaskom na tržišno gospodarstvo osjećale su se negativne posljedice naslijeđene gospodarske strukture, kao što su veliki gubici, nelikvidnost, nedovoljna modernizacija, prekomjerna tehnološka i administrativna zaposlenost, neekonomična i skupa proizvodnja i dr., a sve je to dovelo do značajnog pada obujma proizvodnje (Rađenović, 1990a; Horvat, 1990).¹¹

Pad proizvodnje bio je posljedica općega kriznog stanja gospodarstva zemlje uvjetovanog slabostima gospodarskog sustava *dogovorene i samoupravne ekonomije* te pada kupovne moći stanovništva, liberalizacije politike uvoza i gubitka tržišta (Rađenović, 1991).

Uz navedene opće uzroke kriznog razvoja, krajem osamdesetih sve su više jačali i dolazili do izražaja specifični razlozi gospodarskog zaostajanja Istočne Hrvatske. Naime ta hrvatska regija

region prior to the war and nowadays. With regard to the intensity of war suffering, these consequences can only be resolved through long-term processes.

The process of deindustrialization

Along with the calamitous effects of the war, one of the reasons for the recent lagging behind of Eastern Croatia in regional development of the state is the process of deindustrialization, i. e. the negative development spirals of the socio-economic structure in the transition period. This process is the result of the cumulative causality of many factors: first, pronounced pre-war economic cohesion, i. e. functional dependence on neighbouring Voivodina/Serbia; second, demographic losses and material destruction during the Homeland War; third, the defective model of ownership restructuring – privatization; and fourth, the arrival of foreign retail chains starting the mid-1990s.

In the latter half of the 1980s, Yugoslavia was caught up in a political, social and economic crisis. In relation to this, the crisis also caught the economy of Eastern Croatia (*The Association of Municipalities of Osijek*), which until that time had been characterized by positive indicators.⁹ A large number of businesses found themselves in trouble financially and declared bankruptcy; often these businesses were pillars of economic development and employed large numbers of people.¹⁰ The transition to a market economy exposed the negative effects stemming from the inherited economic structure, such as major losses, lack of liquidity, insufficient modernization, over-employment in technological and administrative sectors, inefficient and expensive production, etc., which all led to a significant drop in the volume of production (Rađenović, 1990a; Horvat, 1990).¹¹ This drop in production was a consequence of the general state of crisis of the state's economy, caused by the weaknesses of the *agreed and self-managed economy* system, the drop in the purchasing power of the population, liberalization of import policy, and market losses (Rađenović, 1991).

9 Prosječna stopa rasta industrijske proizvodnje od 1970. do 1975. iznosila je 7,6 %, a od 1976. do 1980. 8,3 % (viša stopa od prosječnih stopa za SR Hrvatsku i Jugoslaviju). Najviši godišnji rast postignut je 1977., čak 14,1 % (*Slavonija*, 1985).

9 The average growth rate of industrial production in the period of 1970-1975 amounted to 7.6 %, 1976-1980 8.3 % (a greater rate than that of SR Croatia and Yugoslavia). The highest yearly growth was recorded in 1977 at 14.1 % (*Slavonia*, 1985).

10 Stečajevi su otvoreni u velikim poduzećima kao što su Đuro Đaković, Borovo, TANG, Plamen, Slavonija i dr. (Blažević, 1991).

10 Bankruptcy was filed by such large enterprises as Đuro Đaković, Borovo, TANG, Plamen, Slavonija etc. (Blažević, 1991).

11 Industrijska proizvodnja 1990. bila je manja 11,8 % u odnosu na 1989. (Rađenović, 1991). Gledajući po gospodarskim granama, od 22 promatrane grane čak petnaest bilježi pad obujma proizvodnje, dok je zaposlenost ostala ista (indeks zaposlenosti 99,6), što je prouzročilo velike gubitke (Horvat, 1990).

11 Industrial production in 1990 was 11.8 % lower than in 1989 (Rađenović, 1991); Looking at the branches of the economy, of the 22 branches 15 noted a drop in physical volume of production, while employment remained the same (employment index 99.6) which caused large losses (Horvat, 1990)

imala je razmjerno razvijene gospodarske odnose sa susjednom Vojvodinom/Srbijom, o kojoj je uvelike ovisila u uvozu sirovina i izvozu proizvoda.¹²

Čak trećina potraživanja poduzeća odnosila se na tu bivšu jugoslavensku republiku (Rađenović, 1990b). Već krajem osamdesetih sve je više dolazio do izražaja negativan utjecaj protekcionističkih mjera Srbije na gospodarstvo Regije, a početkom devedesetih gospodarske su aktivnosti onemogućene sve nepovoljnijom političko-sigurnosnom situacijom. Prostorno disperziran terorizam uskoro je prerastao u agresiju i ratni sukob, što je uzrokovalo prekid gospodarskih veza s bivšim republikama-agresorima te osjetno smanjenje veza s ostalim bivšim jugoslavenskim državama. Usporedno s time pad komunizma u istočnoeuropskim zemljama imao je za posljedicu veliko smanjenje gospodarske razmjene s tim dijelom svijeta. Sve to dovelo je do pada potražnje, što je rezultiralo padom gospodarske aktivnosti u Hrvatskoj.

Uz demografske gubitke i uništavanje materijalne strukture deindustrijalizacija je u znatnoj mjeri uzrokovana i pretvorbom i privatizacijom bivšega društvenog vlasništva. Taj proces pokrenut je već početkom devedesetih kao sastavni dio gospodarske tranzicije, tj. prijelaza iz planskoga u tržišno gospodarstvo. Pretvorba se provodila prema Zakonu o pretvorbi društvenih poduzeća,¹³ čiji je temeljni cilj bila vlasnička transformacija, dok su implicitni ciljevi, rast i zapošljavanje, izbrisani (Lokin, 2010). U skladu s tim privatizaciju je karakteriziralo favoriziranje velikih kupaca, odabranih prema načelu političkoga klijentelizma, koji su pritom stekli povlaštene uvjete otkupa najrazvijenijih dijelova nekadašnje društvene imovine (Čučković, 1999). Zakoni o privatizaciji omogućili su korupciju na svim razinama, što je rezultiralo pljačkom državne imovine, socijalnim napetostima te porastom broja siromašnih, ali i vrlo bogatih pojedinaca (Dugalić i Šokčević, 2007). Time je koncipiran obrazac socijalne asimetrije i stacionarne države (Lokin, 2010). Rezultat takva vlasničkog restrukturiranja, k tomu i u ratnim uvjetima, drastičan je pad indu-

Along with the afore-mentioned general causes of the development of the crisis, specific reasons for the lagging behind of Eastern Croatia became stronger and more expressed by the end of the 1980s. Namely, this Croatian region had relatively well developed economic relations with neighbouring Voivodina/Serbia, upon which it heavily depended for both the import of raw materials and the export of finished products.¹² A third of the outstanding debts owed to these enterprises related to this former Yugoslav republic (Rađenović, 1990b). By the end of the 1980s, the negative impact of Serbian economic protectionist measures had become more pronounced on the economy of the region, and by the beginning of the 1990s much economic activity was rendered impossible by the unfavourable political and security situation. Spatially dispersed terrorism quickly grew into aggression and armed conflict, which resulted in the breaking off of economic links with former republics/aggressors and a reduction in ties to the remaining former Yugoslavian states. Parallel to this, the fall of communism in Eastern European countries had the consequence of greatly lessening economic activity in this part of the world. All of this led to a fall in demand, which resulted in a drop in economic activity in Croatia.

Along with demographic losses and the destruction of material structure, deindustrialization was largely caused by the conversion and privatization of former social property. This process was set in motion at the beginning of the 1990s as a component of the economic transition i.e. the transition from the planned to market economy. The conversion was brought about through the *Act on the Conversion of State Enterprises*¹³ the fundamental goal of which was the transformation of ownership, while the implicit goals of economic and employment growth were erased (Lokin, 2010). Accordingly, privatization was characterized by the favouritism of large buyers, chosen according to the principles of political clientelism, who were able to purchase the most developed former social properties on preferential terms (Čučković, 1999). The law regarding privatization enabled corruption on all levels, which resulted in the theft of state properties, social tensions, and an increase in the number of impoverished people, but also made some individuals very

12 Industrija je plasirala 20 % vrijednosti godišnje proizvodnje u SR Srbiju, posebice pojedine grane: tekstilna industrija plasirala je čak 40 % proizvodnje u SR Srbiju (ali i uvozila 30 % sirovina), prehrambena 35 %, a drvna 30 % (Rađenović, 1990b).

12 Industry placed 20 % of its yearly production (value) on the market in SR Serbia, especially certain branches: textile industry placed 40 % of its production in SR Serbia (but also imported 30 % of the raw materials), food industry 35 %, wood industry 30 % (Rađenović, 1990b).

13 *Narodne novine*, 19/91.

13 Official Gazette, 19/91.

strijske proizvodnje, gubitak tržišta, sporo osvajanje novih tržišta i uključivanje u svjetske tokove roba i usluga, nagli porast nezaposlenosti i osiromašenje većine stanovništva.

Deindustrijalizaciji u Hrvatskoj pridonio je i dolazak stranih trgovačkih lanaca od sredine devedesetih s ponudom širokoga proizvodnog asortimana koji je potisnuo tržišno nekonkurentne, odnosno slabije konkurentne domaće proizvode.

To je sveukupno dovelo do pada potrošnje, koja je rezultirala drastičnim padom gospodarske aktivnosti i pogoršanjem socijalne situacije, kako u Hrvatskoj tako i u Regiji. Negativni gospodarski trend odrazio se u stečaju i likvidaciji velikog broja gospodarskih subjekata, s odgovarajućim posljedicama u broju zaposlenih. O tome zorno svjedoče broj likvidiranih poslovnih subjekata i pad broja zaposlenika u trideset najvećih osječkih poduzeća 1990. – 2015. (tab. 3).

Tablica pokazuje da je polovina od trideset najvećih poduzeća četvrtoga po veličini grada u Hrvatskoj tijekom tranzicijskog razdoblja likvidirana, neaktivna ili u stečajnom postupku, dok se broj zaposlenika sveo na svega 14,5 % iz predratnog razdoblja. Među likvidiranim su poduzećima i neka sa stoljetnom tradicijom, koja su bila nositelji razvoja ne samo grada nego i njegove socioekonomske regije, kao što su *Mobilija*, *Tvornica žigica Drava*, *Svilana* i *Tvornica kože*. S druge strane, od nekadašnjih velikih poduzeća, kao što su bili *IPK Ratarastvo* ili *OLT*, ostale su samo tvrtke s malim brojem zaposlenih.

Propadanjem industrije, koja je u predratnom razdoblju bila okosnica gospodarskog razvoja, ali i čimbenik razmjerno uravnoteženog razvoja Istočne Hrvatske, Regija se nužno naglašnije orijentirala na primarni sektor djelatnosti, prije svega poljoprivredu, za koju raspolaže bogatom resursnom osnovom. No poljoprivreda, opterećena nizom strukturnih slabosti i neprilagođena poslovanju u tržišnim uvjetima, nedovoljna je supstitucija za propalu industriju kao izrazito urbano baziranu djelatnost. Takva inverzija gospodarsko-socijalne strukture generator je trajne socijalne krize, s dalekosežnim posljedicama na stabilizaciju naseljenosti u tom dijelu Hrvatske.

wealthy (Dugalić i Šokčević, 2007). This created a pattern of social asymmetry and a stationary state (Lokin, 2010). The result of this type of ownership restructuring, under wartime conditions, was a drastic fall in industrial production, a loss of markets, the slow acquisition of new markets and inclusion in the flow of goods and services through the world, a sudden growth in unemployment, and the pauperization of the majority of the population.

Deindustrialization in Croatia was additionally brought on by foreign retail chains coming into the market starting in the mid-1990s, offering a wide assortment of products that overwhelmed non-competitive or less competitive domestic products.

All of this combined led to a fall in demand, which resulted in a drastic drop in economic activity and a worsening of the social situation in both Croatia and the region. This negative economic trend was reflected in the bankruptcy and liquidation of a large number of economic subjects, along with corresponding consequences in terms of employment. The number of liquidated commercial subjects and the drop in the number of employees in thirty of Osijek's largest businesses 1990-2015 clearly testifies to this (Tab. 3).

The table shows that half of the thirty largest enterprises of the fourth largest Croatian city were either liquidated during the transition period, non-active or in bankruptcy, while the number of employees dropped to 14.5% of the pre-war amount. Among the liquidated enterprises were some with centuries-long traditions, which were pillars of development not only in the city itself but in its socio-economic region, such as *Mobilija*, *Tvornica žigica Drava*, *Svilana*, or *Tvornica kože*. Conversely, of the former large enterprises, such as *IPK Ratarastvo* or *OLT*, only firms with a low number of employees remained.

The described collapse of industry, which had been the backbone of pre-war economic development and a factor of relatively balanced development in Eastern Croatia, necessitated that the region reorient itself toward primary sector activities, above all agriculture, for which there is a rich resource base. However agriculture, burdened by structural weaknesses and not well adjusted to working under market conditions, was an insufficient substitute for the collapsed industry a distinctly urban-based activity. This kind of inversion of the socio-economic structure has been a source of the lasting social crisis, with far-reaching consequences for the stability of inhabitation in this part of Croatia.

Tab. 3. Broj zaposlenih u trideset najvećih osječkih poduzeća 1990. i 2015.
Tab. 3 Number of employees in Osijek's thirty largest enterprises in 1990 and in 2015

Poduzeće	Broj zaposlenih		Likvidirano/stečaj
	1990.	2015.	
Enterprise	Number of employees		Liquidated/bankrupt
	1990.	2015.	
IPK Ratarstvo	3.253	274	
OLT	3.200	83	
Saponia	2.557	872	
Sloboda	1.546	286	
Mobilia	1.212	0	Likvidirano 2006. / Liquidated in 2006
LIO Holding	1.057	32	
MIO Standard	1.055	95	Stečaj otvoren 2012 / Filed for bankruptcy in 2012.
Tehnika-beton	895	0	Likvidirano 1998. / Liquidated in 1998
IPK Kandid	872	373	
Gradnja d.d.	833	615	
IPK Tvornica šećera	794	277	
Panonija	786	2	Stečaj otvoren 2009. / Filed for bankruptcy in 2009
Pivovara Osijek	755	98	
MK Slavonija	700	6	Stečaj otvoren 2013. / Filed for bankruptcy in 2013
Tekos	663	0	Likvidirano 2003. / Liquidated in 2003
Tvornica žigica Drava	567	0	Neaktivno / Inactive
Opeka	543	161	
Analit	532	0	Likvidirano 2002. / Liquidated in 2002
Svilana	518	0	Likvidirano 1998. / Liquidated in 1998
Litokarton	503	0	Stečaj otvoren 2012. / Filed for bankruptcy in 2012
Panturist	463	244	
Obuća Osijek	456	0	Likvidirano 2002. / Liquidated in 2002
Prvi maj	434	129	Stečaj otvoren 2015. / Filed for bankruptcy in 2015
IPK Oranica	412	0	Likvidirano 2006. / Liquidated in 2006
Slavonka	380	0	Stečaj otvoren 2000. / Filed for bankruptcy in 2000
Niveta	333	93	
IPK Croatia	289	0	Likvidirano 2006. / Liquidated in 2006
Teina	239	0	Likvidirano 2002. / Liquidated in 2002
Kovinar	236	0	Likvidirano 2004. / Liquidated in 2004
Tvornica ulja Čepin	153	167	
Sveukupno	26.236	3.807	

Izvor: Registar poslovnih subjekata, Hrvatska gospodarska komora <http://www1.biznet.hr/HgkWeb/do/extlogon.jsessionid=B1DD9ECF269C7CCDFB-C658E171DBBDF2> (10.4.2015.), Statistika Hrvatske gospodarske komore OsijekSource: Registry of Commercial Subjects, Croatian Chamber of Economy <http://www1.biznet.hr/HgkWeb/do/extlogon.jsessionid=B1DD9ECF269C7CCDFB-C658E171DBBDF2> (10.4.2015.); Statistics of the Croatian Chamber of Economy Osijek

Posljedice zaostajanja Istočne Hrvatske u regionalnom razvoju Hrvatske

Promjene u dinamici i strukturi stanovništva

Zahvaljujući povoljnim prirodno-geografskim uvjetima i razmjerno rijetkoj naseljenosti Istočna Hrvatska u prošlosti je bila izrazito imigracijsko područje u koje su se do šezdesetih godina 20. stoljeća slijevali imigranti iz raznih područja Hrvatske i susjednih zemalja (Živić, 2003). Rezultat toga jest da je početkom osamdesetih gotovo trećina od ukupnog broja migranata iz drugih republika i pokrajina živjela u tadašnjoj Zajednici općina Osijek (Lang i dr., 1985). Promjenom politike društveno-gospodarskog razvoja sredinom prošlog stoljeća, s težištem na urbano baziranoj industrijalizaciji, od šezdesetih se mijenjaju migracijski tokovi. Iako je imigracija radne snage u razvijenije centre rada (ponajprije iz Bosne i Hercegovine) i dalje prisutna, temeljno obilježje demografskog razvoja od početka sedamdesetih bila je emigracija, kojom su determinirane promjene u dinamici i strukturi stanovništva do danas.

Selektivna emigracija

Izuzev kratkotrajnog prekida tijekom osamdesetih, Istočna Hrvatska i sve njezine županije od početaka sedamdesetih bilježe negativni migracijski saldo (tab. 4).

Uz iseljavanje u razvojno propulzivnije gradove, prije svega Zagreb, temeljni razlog negativnoga migracijskog salda tijekom sedamdesetih pojačani je odlazak na tzv. privremeni rad u inozemstvo. O intenzitetu tadašnje emigracije iz Regije svjedoči podatak da je udio iseljenog stanovništva u svim županijama Istočne Hrvatske bio iznad republičkog/državnog prosjeka (Akrap, 1999). Zahvaljujući dinamičnijoj industrijalizaciji, s težištem na Osijeku, osamdesetih je na razini Regije nakratko prevladala imigracija, uz zamjetan nastavak iseljavanja iz Vukovarsko-srijemske županije. Pozitivni migracijski trend prekinut je Domovinskim ratom, koji je uzrokovao intenzivno raseljavanje stanovništva u druge krajeve Hrvatske i inozemstvo. Pritom je donekle

Consequences of Eastern Croatia lagging behind in regional development of Croatia

Changes in the dynamics and structures of the population

Owing to favourable natural and geographic conditions and relatively sparse inhabitation, Eastern Croatia was, until the 1960s, a distinct immigration destination where many people from other parts of Croatia and neighbouring countries had settled (Živić, 2003). The result of this was that, at the beginning of the 1980s, nearly a third of the total number of migrants from other republics and provinces lived in the former Association of Municipalities of Osijek (Lang et al., 1985). With the change of politics of socio-economic development in the middle of the previous century, focused on urban-based industrialization, the flows of migration also changed starting in the 1960s. Although there is still labour migration to more developed work centres (notably from Bosnia-Herzegovina), the fundamental characteristic of demographic development from the start of the 1970s was emigration, which has determined changes in the dynamics and structures of population.

Selective emigration

With the exception of a short-term break in the 1980s, Eastern Croatia and all of its counties have recorded a negative balance of migration since the beginning of the 1970s. (Tab. 4)

In addition to emigration to developmentally dynamic cities, above all Zagreb, the fundamental reason for the negative migration balance during the 1970s was an increase in the number of workers going abroad for so-called temporary work. The fact that all counties in Eastern Croatia had a higher share of emigrants than the republic/state average testifies to the intensity of this trend of emigration from the region (Akrap, 1999). Owing to dynamic industrialization, focused in Osijek, in the 1980s the region enjoyed a short prevalence of immigration, alongside a discernable continuation of emigration from Vukovar-Srijem County. This positive migration trend was ended by the Homeland War, which caused an intense resettlement of popula-

Tab. 4. Migracijski saldo u županijama Istočne Hrvatske po međupopisnim razdobljima 1971. – 2011.
Tab. 4 Migration balance in the counties of Eastern Croatia by intercensal periods 1971-2011

Prostorna cjelina	Neto migracijski saldo			
	1971.-1981.	1981.-1991.	1991.-2001.*	2001.-2011.
Spatial unit	Net migration balance			
	1971-1981	1981-1991	1991-2001*	2001-2011
Republika Hrvatska / The Republic of Croatia	-31.082	97.011	-323.604	-57.524
Istočna Hrvatska / Eastern Croatia	-39.336	27	-89.903	-60.178
Brodsko-posavska županija / Brod-Posavina county	-5.560	610	-876	-15.060
Osječko-baranjska županija / Osijek-Baranja county	-11.147	2.731	-35.591	-15.683
Požeško-slavonska županija / Požega-Slavonia county	-5.187	-560	-13.887	-5.602
Virovitičko-podravska / Virovitica-Podravina county	-9.262	-606	-9.256	-4.692
Vukovarsko-srijemska županija / Vukovar-Srijem county	-8.180	-2.148	-30.293	-19.141

Izvor: Akrap, 1998; *Prirodno kretanje stanovništva 1991.-2011.*, CD, *Popis stanovništva 1991*, *Popis stanovništva 2001.*, *Popis stanovništva 2011.*, Državni zavod za statistiku, Zagreb

Source: Akrap, 1998; *Natural change of population 1991-2011.*, CD; *Population census 1991*, *2001*, and *2011*, Croatian Bureau of Statistics, Zagreb.

*Zbog promijenjenih popisnih kriterija, odnosno primjene međunarodnih demografsko-statističkih standarda, ali i činjenice da definicija „prisutnoga” stanovništva iz popisa 1971., 1981. i 1991. nije identična s definicijom toga stanovništva s popisom iz 2001., precizna usporedba rezultata popisa stanovništva iz 2001. s prethodnim popisima znatno je otežana, a u mnogim slučajevima i onemogućena (Wertheimer-Baletić, Živić, 2003). To se odražava i u neskladu iskazanih rezultata migracijskog salda 1991. – 2001. u Hrvatskoj (-328.604) i rezultata dobivenih nakon metodološke prilagodbe popisa iz 1991. i 2001. (-156.462) (Nejašmić, 2004). Zbog nemogućnosti metodološke prilagodbe za sve popise u promatranom razdoblju (1971. – 2011.), navedene vrijednosti neto migracijskog salda u županijama Istočne Hrvatske zasnivaju se na standardiziranom broju stanovnika po popisnim godinama (*Naselja i stanovništvo Republike Hrvatske 1857.-2001.*, CD, *Popis stanovništva 2011.*, Državni zavod za statistiku, Zagreb). To podrazumijeva da nemaju apsolutnu, nego tek orijentacijsku vrijednost, kao posredan pokazatelj prostorno-vremenskog pulsiranja iseljavanja stanovništva Istočne Hrvatske od početka sedamdesetih godina 20. stoljeća.

*Due to the changes in census criteria, i.e. the acceptance of international demographic-statistical standards, and also the fact that the definition of „present” population from the 1971, 1981, and 1991 censuses is not identical to the definition used for the 2001 census, a precise comparison of the results of the 2001 census with prior censuses is very difficult and in many cases impossible (Wertheimer-Baletić, Živić, 2003). This is reflected in the lack of harmony between the observed results of the migration balance from 1991 to 2001 in Croatia (-328,604) and the results received after the methodological adjustment of censuses in 1991 and 2001 (-156,462) (Nejašmić, 2004). Due to the impossibility of the methodological adjustment for all censuses during the observed period (1971-2011), the observed value of the migration balance in the counties of Eastern Croatia is based on a standardized number of residents per censal year (*Settlements and population of the Republic of Croatia 1857-2001*, CD, *Population census 2011*, Croatian Bureau of Statistics, Zagreb). This assumes that they do not have absolute values, rather orientational values, as an indirect indicator of space-time pulsation of emigration of the population of Eastern Croatia from the beginning of the 1970s.

iznimka Brodsko-posavska županija, čiji je daleko najmanji negativni migracijski saldo posljedica razmjerno masovnog doseljavanja Hrvata iz Bosne i Hercegovine. Intenzivni mehanički odljev stanovništva nastavio se i u posljednjemu međupopisnom razdoblju 2001. – 2011. Negativna vrijednost migracijskog salda, svega za oko trećinu manja od one u ratnim devedesetima, i činjenica da su više-manje intenzivnom emigracijom zahvaćene sve županije jasno indiciraju da je takva prostorna pokretljivost

tion to other parts of Croatia and abroad. Brod-Posavina County is something of an exception, having by far the smallest negative balance due to relatively massive immigration of Croats from Bosnia-Herzegovina. Intense outflow of the population continued into the last intercensal period of 2001-2011. The negative migration balance, barely a third less than during the war-time years in the 1990s, and the fact that every county is affected by more or less intense emigration, clearly indicate that this spatial redistribution is a conse-

posljedica recentnog zaostajanja Istočne Hrvatske u regionalnom razvoju države.

S obzirom na selektivnost emigracije, u kojoj prednjači iseljavanje mlađeg i obrazovanijeg stanovništva, egzodus stanovništva krucijalni je društveni i gospodarski problem tog dijela Hrvatske. To se neposredno odražava u negativnim promjenama svih demografskih procesa i struktura, a posljedično i u daljnjem produbljivanju zaostajanja u regionalnom razvoju zemlje.

Demografsko starenje

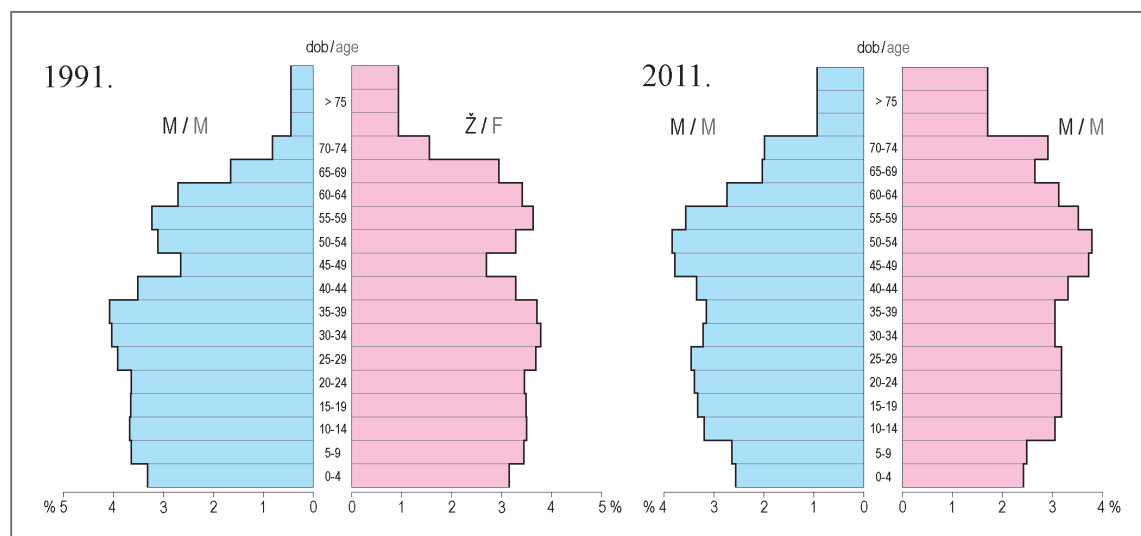
Iseljavanje prije svega mlađeg stanovništva, u dobnoj skupini od dvadeset do četrdeset godina, koja čini jezgru fertilnog i radnog stanovništva, neposredno se odražava u negativnim promjenama dobnog sastava stanovništva, odnosno ubrzanom procesu starenja. To potvrđuje i komparativna analiza dobnospolne strukture 1991. – 2011., u kojoj se jasno uočava smanjenje udjela mladih, premještanje demografske jezgre na dobnu kontingent 45 – 60 godina te znatno povećanje udjela starih u ukupnom stanovništvu¹⁴ (sl. 2).

quence of the recent lagging behind of Eastern Croatia in regional development of the state.

Given the selectiveness of emigration, within which the emigration of the young and more educated population is prevalent, the described exodus of the population is a crucial social and economic problem of this part of Croatia. This is indirectly reflected in the negative changes of all demographic processes and structures, and consequently in the further deepened lagging behind in regional development of the state.

Demographic aging

Emigration, primarily of the younger population, ages 20-40, who form the nucleus of the fertile and active population, is indirectly reflected in negative changes in the age structure of the population, i.e. quickening of the process of aging. This is confirmed by the comparative analysis of the 1991-2011 age-sex structure, in which a reduction in the share of the youth, the displacement of the demographic nucleus to the 45-60 age contingent, and a significant increase in the share of the elderly in the total population are clearly observable¹⁴ (Fig. 2).



Sl. 2. Dobno-polna struktura stanovništva Istočne Hrvatske 1991. i 2011.

Fig. 2 Age-sex structure of the population of Eastern Croatia in 1991 and 2011

Izvor: Popis stanovništva 1991., Popis stanovništva 2011., Državni zavod za statistiku, Zagreb
Source: Population census 1991 and 2011, Croatian Bureau of Statistics, Zagreb.

¹⁴ Osobito udjela starog stanovništva ženskog spola, koji se dvostruko povećao!
¹⁴ In particular the share of the elderly female population has increased twofold!

Inverzija dobnog sastava stanovništva, pri čemu se udio mladih smanjio s 27,3 % na 22,7 %, dok se udio starih povećao sa 16,6 % na 23,0 %, ima za posljedicu i promjenu tipa dobne strukture stanovništva iz stacionarnoga u regresivni (kontraktivni) tip, koji karakterizira opadajući prirodni prirast ili, češće, prirodno smanjenje, što ima za posljedicu suženje baze u odnosu na središnji dio piramide, koja sve više poprima oblik urne (Wertheimer-Baletić, 1999). Na dobnospolnoj piramidi 1991. jasno se vidi utjecaj Drugoga svjetskog rata u krnjim generacijama 70 – 74 godine te 45 – 49 godina (generacija rođena od ratom okrnjene generacije,¹⁵ koja je slabija od generacije *baby booma*,¹⁶ koja dolazi nakon njih). Budući da se potonja dobnog generacija nalazi na pragu ulaska u staru dobnu skupinu, to će se odraziti u daljnjem smanjenju ekonomski aktivnoga, odnosno povećanju uzdržavane kategorije stanovništva.

Aktualni proces demografskog starenja Istočne Hrvatske dodatno potkrepljuje i indeks starenja,¹⁷ koji pokazuje da Regiju u cjelini i sve njezine županije karakterizira manje staro stanovništvo od prosjeka države, ali se zbog intenzivnog starenja te razlike ubrzano smanjuju (tab. 5).

Posebno je negativno to što najnepovoljniji indeks starenja 2011. bilježi Osječko-baranjska županija, to jest jedinica regionalne uprave koja bi, zbog Osijeka kao glavnoga središnjeg naselja Regije, upravo trebala imati ključnu ulogu u stabilizaciji naseljenosti tog dijela zemlje. O brzini procesa demografskog starenja Istočne Hrvatske dodatno svjedoči tipologija stanovništva prema vrijednosti bodovnog pokazatelja ostarjelosti.¹⁸ Prema njoj, od sedam tipova (stupnjeva) ostarjelosti, 1991. Regija je imala obilježja tipa 5, „vrlo duboka starost“, dok 2011. ima obilježja tipa 7, „krajnje duboka starost“. Pritom je najveći stupanj ostarjelosti 2011. prisutan u Požeško-slavonskoj i Vukovarsko-srijemskoj županiji.

The inversion of the age structure of the population, wherein the share of youth has decreased from 27.3% to 22.7%, while the share of the elderly has increased from 16.6% to 23.0%, has a consequence of changing the type of the age structure of the population, from stationary to regressive (constrictive). The latter is characterized by a loss in natural growth or, more often, a natural reduction, a consequence of which is a narrowing of the base in relation to the middle section of the pyramid, which increasingly resembles an urn (Wertheimer-Baletić, 1999). In the age-sex pyramid of 1991, the influence of World War Two can be clearly seen in the truncated generation aged 70-74 and that of 45-49 (the generation born of a generation truncated by war¹⁵, which was weaker than the *Baby boomer* generation¹⁶ following them). Seeing as the latter generation finds itself on the verge of the elderly age group, this will reflect itself in a further reduction of the economically active population, i. e. in an increase in the dependent category of the population.

The current process of demographic aging of Eastern Croatia is corroborated by the aging index,¹⁷ which shows that the region as a whole and all of its counties are characterized by a less elderly population than the national average, but due to intensive aging this gap is decreasing quickly (Tab. 5).

It is especially negative that Osijek-Baranja County recorded the most unfavourable aging index in 2011, i.e. the unit of regional administration which, due to Osijek being the region's main central place, should have a key role in the stabilization of the inhabitation of this part of the country. The typology of the population according to the value of the point-based aging indicator additionally testifies to the speed of the process of demographic aging in Eastern Croatia.¹⁸ According to this, in 1991, of the seven types (levels) of aging, the region had characteristics of type 5 “very old population”, while in 2011 it had the characteristics of type 7 “extremely old population”. At the same time, the greatest level of aging in 2011 characterizes Požeško-Slavonia and Vukovar-Srijem counties.

15 *Depresirani* natalitet – izraziti pad stopa nataliteta tijekom rata.

15 Depressed birthrate – the reported drop in the birthrate during the war

16 *Kompenzacijski* natalitet – naglo povećavanje nataliteta prvih poslijeratnih godina.

16 Compensative birthrate – A sudden increase in the birthrate in the years immediately following the war

17 Pokazuje broj starih 60 i više godina prema broju stanovnika starih 0 – 20 godina (Wertheimer-Baletić, 1999).

17 This shows the number of people “aged 60 and over” to the number of people “aged 0-20” (Wertheimer-Baletić, 1999).

18 Više o tome u: Nejašmić, 2005.

18 See generally: Nejašmić, 2005.

Tab. 5. Indeks starenja u županijama Istočne Hrvatske 1991., 2001. i 2011.
Tab. 5 The aging index of the counties of Eastern Croatia in 1991, 2001, and 2011

Prostorna cjelina	Indeks starosti		
	1991.	2001.	2011.
Spatial unit	Aging index		
	1991	2001	2011
Republika Hrvatska / The Republic of Croatia	66,7	90,7	115,0
Istočna Hrvatska / Eastern Croatia	53,4	80,9	101,4
Brodsko-posavska županija / Brod-Posavina county	58,4	77,5	96,5
Osječko-baranjska županija / Osijek-Baranja county	61,3	84,1	106,3
Požeško-slavonska županija / Požega-Slavonia county	67,6	81,0	99,2
Virovitičko-podravska / Virovitica-Podravina county	48,8	87,0	103,3
Vukovarsko-srijemska županija / Vukovar-Srijem county	34,2	76,5	98,3

Izvor: Popis stanovništva 1991., Popis stanovništva 2001., Popis stanovništva 2011., Državni zavod za statistiku, Zagreb
Source: Population census 1991, 2001, and 2011, Croatian Bureau of Statistics, Zagreb

Ubrzani proces starenja ima duboke i dalekosežne implikacije na demografski razvoj promatranog prostora. Utječe na sve komponente ukupnoga i strukturnoga kretanja stanovništva, a posebno na stopu rasta stanovništva, razinu i tendenciju fertiliteta (nataliteta), razinu mortaliteta, migracijsko kretanje, daljnje promjene u dobnospolnoj strukturi specifičnih kontingenata stanovništva te razinu stope ekonomske aktivnosti, odnosno veličinu radnih resursa (Wertheimer-Baletić, 1999).

Takve posljedice procesa starenja jasno su uočljive i u demografskom razvoju Istočne Hrvatske. Iznimka su opće stope fertiliteta 1991. – 2011., koje u posljednjemu međupopisnom razdoblju stagniraju, a u Vukovarsko-srijemskoj županiji bilježe i zamjetan porast (tab. 6).

Što je uzrok tog prividnog paradoksa? Naime u regularnim uvjetima demografskog razvoja s procesom starenja smanjuje se udio stanovništva u mlađim dobnim skupinama, pa tako i u jezgri fertile dobi (15 – 29 godina). Istovremeno se povećava udio dobnoga kontingenta od 30 do 49 godina,

The quickened process of aging has deep and long-term implications for demographic development of the area in question. It influences all components of the total and structural change of the population, and especially on the following: population growth rate, fertility (birth rate) levels and tendencies, mortality rate, migration movements, further changes to the age-sex structure of specific contingents of the population and the rate of economic activity, i.e. the size of work resources (Wertheimer-Baletić, 1999).

These kinds of consequences of the process of aging are clearly visible in the demographic development of Eastern Croatia. The exception is the 1991-2011 general fertility rates that stagnated in the last intercensal period, though in the case of Vukovar-Srijem County a significant increase was recorded (Tab. 6)

What is the cause of this apparent paradox? Namely, under regular conditions of demographic development the process of aging is accompanied by a decrease in the proportion of the population in younger age groups -- including the core of fertile age (15-29 years old). Simultaneously the share of the age group

Tab. 6. Opće stope fertiliteta u županijama Istočne Hrvatske 1991., 2001. i 2011.
Tab. 6 The general rate of fertility in the counties of Eastern Croatia in 1991, 2001, and 2011

Prostorna cjelina	Opće stope fertiliteta		
	1991.	2001.	2011.
Spatial unit	General rates of fertility		
	1991	2001	2011
Republika Hrvatska / The Republic of Croatia	45,1	42,3	42,3
Istočna Hrvatska / Eastern Croatia	45,6	45,1	45,4
Brodsko-posavska županija / Brod-Posavina county	56,4	46,6	45,7
Osječko-baranjska županija / Osijek-Baranja county	42,5	39,9	40,5
Požeško-slavonska županija / Požega-Slavonia county	49,0	47,5	40,0
Virovitičko-podravska / Virovitica-Podravina county	48,0	44,9	44,4
Vukovarsko-srijemska županija / Vukovar-Srijem county	40,4	42,7	56,5

Izvor: Popis stanovništva 1991., Popis stanovništva 2001., Popis stanovništva 2011., *Prirodno kretanje stanovništva 1964. – 2011.*, CD, Državni zavod za statistiku, Zagreb

Source: Population census 1991, 2001, and 2011, *Natural change of population 1964-2011*, Croatian Bureau of Statistics, Zagreb.

koji, za razliku od prethodnoga, karakterizira osjetno niži fekonditet. Takav slijed promjena odražava se u smanjenju ukupnog fertiliteta, s odgovarajućim utjecajem na prirodno kretanje stanovništva.

Kretanje fertiliteta u Istočnoj Hrvatskoj tijekom promatranog razdoblja naglašeno je determinirano ratom i poratnim kompenzacijskim razdobljem, ali i recentnim zaostajanjem u regionalnom razvoju države. Tako se zbog rastuće destabilizacije, a potom i početka otvorene agresije Vukovarsko-srijemska, a zatim i Osječko-baranjska županija izdvajaju osjetno najnižom općom stopom fertiliteta među županijama početkom devedesetih. S druge strane, daleko najviša vrijednost stope fertiliteta 2011., kao i njezin porast u posljednjemu međupopisnom razdoblju (41,2 %) u Vukovarsko-srijemskoj županiji posljedica su dugotrajnoga kompenzacijskog nataliteta u toj ratom najviše stradaloj hrvatskoj županiji. To se odražava u većem porastu broja živorođene djece od smanjenja broja žena u fertilnoj dobi u promatranom razdoblju.

from 30 to 49 increases which, in contrast to the former, is characterized by detectibly lower fecundity. Such a sequence of changes is consequently reflected in the decrease of total fertility, with a corresponding influence on the natural change of the population.

The change of fertility in Eastern Croatia during the observed time period was to a great extent determined by the war and the post-war compensation period, but also by the recent lagging behind in terms of regional development of the state. Thus, due to the growing destabilization and the start of open aggression, Vukovar-Srijem, and after that Osijek-Baranja County, show the lowest general fertility rates among counties at the beginning of the 1990s. Conversely, the greatest fertility rate in 2011, and its growth in the last intercensal period (41.2%) in Vukovar-Srijem County, is a consequence of the long-term compensational birthrate in the county that bore the greatest suffering of all during the war. This is reflected in a larger increase in the number of live births in relation to a decreasing number of women in the fertile age group in the period in question.

Za razliku od Vukovarsko-srijemske kretanje fertiliteta u Osječko-baranjskoj i Požeško-slavonskoj županiji naglašenije je uzrokovano kriznim obilježjima njihova suvremenoga socijalno-gospodarskog razvoja. To potkrepljuju najniža stopa fertiliteta 2011. i njezin izrazit pad tijekom posljednjega međupopisnog razdoblja (-15,8 %) u Požeško-slavonskoj županiji te niska vrijednost i stagnantan razvoj stopa fertiliteta u Osječko-baranjskoj županiji.

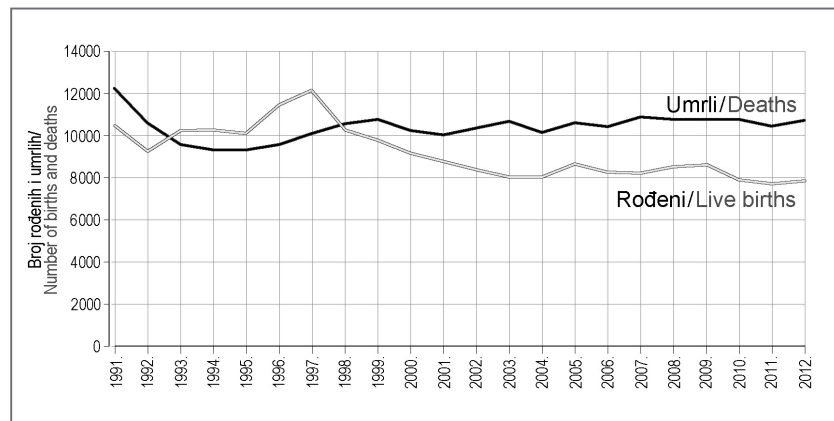
Prirodna depopulacija

Zbog razmjerno povoljnoga dobnog sastava, do početka devedesetih Istočna Hrvatska kao cjelina imala je pozitivno prirodno kretanje. No pritom su postojale naglašene unutarnje razlike, između vitalnijih županija s jedne i ruralne periferije s druge strane.¹⁹ Domovinski rat prouzročio je izrazito *depresiranje* nataliteta, što se odrazilo u osjetno višemu mortalitetu od nataliteta početkom tog desetljeća, što je, s izuzetkom kratkotrajnog prirasta 1993. – 1998., ostalo temeljno obilježje prirodnoga kretanja stanovništva Regije do danas (sl. 3).

In contrast to Vukovar-Srijem, the change of fertility in the Osijek-Baranja and Požega-Slavonia counties was caused by the crisis characteristics of their contemporary socio-economic development. This is corroborated by the lowest fertility rate in 2011 and its distinct decrease in the last intercensal period (-15.8%) in Požega-Slavonia County and the low value and stagnant development of the fertility rate in Osijek-Baranja County.

Natural depopulation

Due to a relatively favourable age structure, until the beginning of the 1990s, Eastern Croatia as a whole had positive natural change. However, there were distinct internal differences, between vital counties on one side and rural peripheries on the other.¹⁹ The Homeland War caused a distinct *depression* of the birthrate that is reflected in a noticeably higher mortality rate in relation to birthrate at the beginning of that decade, which, with the exception of the short-lasting growth from 1992 to 1998, has remained a fundamental characteristic of natural change of population of the region to date (Fig. 3).



Sl. 3. Prirodno kretanje stanovništva Istočne Hrvatske 1991. – 2012.

Fig. 3 Natural change of population of Eastern Croatia 1991-2012

Izvor: Popis stanovništva 1991., Popis stanovništva 2001., Popis stanovništva 2011., *Prirodno kretanje stanovništva 1964. – 2011.*, CD, Državni zavod za statistiku, Zagreb

Source: Population census 1991, 2001, and 2011, *Natural change of population 1964-2012*, Croatian Bureau of Statistics, Zagreb.

¹⁹ Tako je 1986. stopa prirodnog prirasta stanovništva Hrvatske iznosila 1,8‰, a tadašnje Zajednice općina Osijek čak 3,1‰ (Wertheimer-Baletić, Gelo, 1992). No postupno se u Regiji sve više širio proces prirodne depopulacije, najprije u perifernim županijama (od 1972. u Virovitičko-podravskoj, a 1987. u Požeško-slavonskoj), a potom, nakon Domovinskog rata, i u vitalnijim županijama (od 1998. u Osječko-baranjskoj, 1999. u Vukovarsko-srijemskoj i 2001. u Brodsko-posavskoj) (Akrap, Živić, 2009).

¹⁹ Thus in 1986 the natural growth rate of the population in Croatia amounted to 1.8‰, and the former Association of Municipalities of Osijek had a rate of 3.1‰ (Wertheimer-Baletić, Gelo, 1992). However, the process of natural depopulation gradually expanded within the region, first to peripheral counties (from 1972 in Virovitica-Podravina County, and from 1987 in Požega-Slavonia County) and after the Homeland War also to more vital counties (from 1998 in Osijek-Baranja County, 1999 in Vukovar-Srijem County, and 2001 in Brod-Posavina County) (Akrap, Živić, 2009).

Iskazani prirast 1993.–1998. valjauzeti s rezervom jer je rezultanta metodološkog pristupa vitalne statistike u tom razdoblju, kada su u ukupni broj živorođenih uključeni i rođeni u inozemstvu, te kratkotrajnoga poslijeratnoga kompenzacijskog nataliteta.²⁰ Promjenom metodologije 1998. i pogotovo intenziviranjem procesa starenja postupno sve više prevladava negativni trend u kretanju nataliteta, tako da se negativni intenzitet u prirodnom kretanju sve više povećava. Na taj način, osim emigracije zbog razvojnog zaostajanja Istočne Hrvatske, i negativno prirodno kretanje kao posljedica selektivnog iseljavanja postaje sve izrazitiji čimbenik, determinanta, ukupne depopulacije promatranog prostora.

Ukupna depopulacija

Zbog visoke prirodne nosivosti prostora, posebno resursne osnove za produktivnu poljoprivredu, Istočnu Hrvatsku karakterizira kontinuirani porast broja stanovnika u stabiliziranim uvjetima povijesno-geografskog razvoja. Najdinamičniji demografski progres bilježi u razdoblju urbano bazirane industrijalizacije praćene intenzivnom socijalno-prostornom pokretljivošću stanovništva, od početka šezdesetih do početka devedesetih.²¹ Na kraju tog razdoblja dosegula je gotovo milijun stanovnika, što znači da je na tom prostoru živjelo više od petine tadašnjega ukupnog stanovništva Hrvatske. Za razliku od toga od početka devedesetih Regija bilježi kontinuiranu i osjetnu depopulaciju (tab. 7).

Iskazana depopulacija rezultanta je kumulativnog utjecaja više čimbenika. Dok je smanjenje broja stanovnika devedesetih (-9,1 %) posljedica rušilačkih učinaka rata, tranzicijske deindu-

The observed growth from 1993 to 1998 should be taken with a grain of salt because it is the result of the methodological approach to vital statistics in that time period, when the total number of live births included those born abroad, and the short-term post-war compensative birthrate.²⁰ The change in the methodology in 1998 and especially the intensification of the process of aging gradually led to a predominantly negative trend in change of fertility, so that the negative intensity of natural change continues to increase. Thus, alongside emigration due to developmental lagging in Eastern Croatia, negative natural change as a consequence of selective emigration has become an evermore distinct factor, a determinant of the total depopulation of the area in question.

Total depopulation

Due to the high natural carrying capacity of the area, especially its resource basis for productive agriculture, Eastern Croatia has been characterized by continual growth in population numbers during stable conditions of historical-geographic development. The most dynamic demographic progress is noted in the period of urban-based industrialization followed by intensive socio-spatial mobility of the population, from the beginning of the 1960s to the beginning of the 1990s.²¹ At the end of this period there were nearly one million residents, which means that more than one fifth of the population of Croatia lived in this area at the time. In contrast to this, the region has experienced continual and noticeable depopulation since the beginning of the 1990s (Tab. 7).

The described depopulation is the result of the cumulative influences of multiple factors. The number of residents decreased in the 1990s (-9.1%) as a consequence of the destructive effects of the war, transition-

20 Za razdoblje 1991. – 1997. podaci o rođenima i umrlima nisu mogli biti prikupljeni za cjelokupno područje RH, tj. za okupirana područja nisu dostupni cjeloviti podaci. Tako obrađena vitalna događanja popravljala su opću sliku bioreprodukcije Istočne Hrvatske, posebice Vukovarsko-srijemske i Osječko-baranjske županije.

20 For the period of 1991-1997, data on births and deaths could not be collected for the entire area of the Republic of Croatia, i.e. complete data were not available for the occupied areas. Thus, processed vital events were bettering the general picture of bioreproductivity of Eastern Croatia, specifically the Vukovar-Srijem and Osijek-Baranja counties.

21 Prostor Istočne Hrvatske u svim međupopisnim razdobljima od 1880. do 1961. (osim od 1910. do 1921.) imao je porast broja stanovnika iznad hrvatskog prosjeka. Razlog su tome organizirana useljavanja i agrarne kolonizacije nakon Prvoga i Drugoga svjetskog rata (Akrap i Živić, 2009). Najintenzivniji demografski rast zabilježen je u međupopisnom razdoblju 1953. – 1961. (9,9 %), kada je bila prisutna mnogobrojna gospodarska imigracija potaknuta snažnom industrijalizacijom kraja (Živić, 2003).

21 The area of Eastern Croatia in all intercensal periods from 1880 to 1961 (apart from 1910 to 1921) showed population growth above the Croatian average. The reasons for this were organized immigrations and agrarian colonization after the First and Second World Wars (Akrap and Živić, 2009). The most intense demographic growth was noted in the intercensal period of 1953 to 1961 (9.9 %) when major economic immigration was prompted by strong industrialization of the region (Živić, 2003).

Tab. 7. Kretanje broja stanovnika po županijama Istočne Hrvatske 1961. – 2011.
Tab. 7 Change of population number by county of Eastern Croatia 1961–2011

Prostorna cjelina	Broj stanovnika prema popisima					
	1961.	1971.	1981.	1991.	2001.	2011.
Spatial unit	Number of residents according to censuses					
	1961	1971	1981	1991	2001	2011
Republika Hrvatska / The Republic of Croatia	4.159.696	4.426.221	4.601.469	4.784.265	4.437.460	4.284.889
Istočna Hrvatska / Eastern Croatia	903.350	950.403	954.491	977.391	891.259	805.998
Brodsko-posavska županija / Brod-Posavina county	154.309	164.065	167.667	174.998	176.765	158.575
Osječko-baranjska županija / Osijek-Baranja county	328.965	351.164	356.470	367.193	330.506	305.032
Požeško-slavonska županija / Požega-Slavonia county	99.340	101.745	99.096	99.334	85.831	78.034
Virovitičko-podravska / Virovitica-Podravina county	127.512	116.314	107.339	104.625	93.389	84.836
Vukovarsko-srijemska županija / Vukovar-Srijem county	193.224	217.115	223.919	231.241	204.768	179.521

Izvor: *Naselja i stanovništvo Republike Hrvatske 1857.-2001.*, CD, *Popis stanovništva 2011.*, Državni zavod za statistiku, Zagreb
Source: *Settlements and population of the Republic of Croatia 1857-2001*, CD; *Population census 2011*, Croatian Bureau of Statistics, Zagreb.

strijalizacije i promjene popisne metodologije,²² depopulacija u posljednjemu međupopisnom razdoblju (-9,3 %) prije svega je posljedica zaostajanja tog područja u regionalnom razvoju Hrvatske.

U tom smislu indikativne su i razlike u kretanju broja stanovnika istočnohrvatskih županija u promatranom razdoblju. Tako je proces depopulacije najranije zahvatio županije s naglašenijim značajkama ruralne periferije, sa slabije razvijenim središnjim naseljem (Virovitičko-podravska od 1961., Požeško-slavonska od 1971.), a najkasnije strukturno jače i razvojno dinamičnije podunavske županije (Osječko-baranjska i Vukovarsko-srijemska od 1991.).²³ S obzirom na demografski razvoj Brodsko-posavska županija umnogome je specifičan slučaj. Karak-

al deindustrialization, and the change in census methodology.²² Depopulation in the following intercensal period (-9.3%) is a consequence, above all, of this area lagging behind in regional development compared to the rest of Croatia.

In this sense the differences in the change in population numbers in Eastern Croatian counties are indicative of the period in question. Thus, the process of depopulation affected the counties with greater rural peripheries and less developed central places earlier (Virovitica-Podravina from 1961, Požega-Slavonia from 1971), and the more structurally strong and developmentally more dynamic counties along the Danube the latest (Osijek-Baranja and Vukovar-Srijem from 1991).²³ With respect to demographic develop-

²² Popisi iz 1991. i 2001. nisu u potpunosti usporedivi zbog promijenjenih popisnih kriterija, odnosno činjenice da kategorija "prisutnoga stanovništva" iz 1991. nije identična s definicijom toga stanovništva u popisu 2001. Stoga i iskazana depopulacija u međupopisnom razdoblju 1991. – 2001. u znatnoj mjeri predstavlja orijentacijsku vrijednost.

²² Censuses from 1991 and 2001 are not completely comparable due to changed census criteria, i. e. the category of "present population" from 1991 does not use the same definition as the 2001 census. Consequently, depopulation shown in the intercensal period of 1991 to 2001 presents to a greater extent an orientational value.

²³ O razvojnoj dinamici tog dijela Regije svjedoči i podatak da je primjerice Vukovarsko-srijemska županija tijekom šezdesetih imala gotovo dvostruko veći porast broja stanovnika u odnosu na državni prosjek (Akrap i Živić, 2009).

²³ Regarding development dynamics of this part of the region, data show that, e.g. Vukovar-Srijem County had a nearly twofold greater population growth than the national average during the 1960s (Akrap and Živić, 2009)

terizira je kontinuirani porast broja stanovnika do početka devedesetih (razvijena funkcija rada, posebno u industriji), ali i u ratnim devedesetima (doseseljavanje stanovništva iz Bosne i Hercegovine), a depopulaciju bilježi tek u posljednjemu međupopisnom razdoblju (zaostajanje u regionalnom razvoju kao posljedica deindustrializacije) (tab. 8).

ment, Brod-Posavina County is in many ways a specific case. It was characterized by continual population growth until the beginning of the 1990s (developed labour functions, especially in industry), as well as during the war in the 1990s (immigration from Bosnia-Herzegovina), while depopulation was first noted in the following intercensal period (lagging behind in

Tab. 8. Promjena broja stanovnika u županijama Istočne Hrvatske po međupopisnim razdobljima 1961. – 2011.
Tab. 8 Change in the population number in counties of Eastern Croatia by intercensal period 1961-2011.

Prostorna cjelina / Spatial unit	Razdoblje / Period	Međupopisna promjena / Intercensal change		Godina popisa / Census year	Indeks / Index	
		Aps. / Abs.	%		lančani / Chain	1961. = 100,00
Istočna Hrvatska / Eastern Croatia	1961. – 1971.	42.053	5,2	1961.	-	100,0
	1971. – 1981.	4088	0,4	1971.	105,2	105,2
	1981. – 1991.	22.900	2,4	1981.	100,4	105,7
	1991. – 2001.	-86.132	-8,8	1991.	102,4	108,2
	2001. – 2011.	-85.261	-9,6	2001.	91,2	98,7
	1961. – 2011.	-97.352	-10,8	2011.	90,4	89,2
Brodsko-posavska županija / Brod-Posavina county	1961. – 1971.	9756	6,3	1961.	-	100,0
	1971. – 1981.	3602	2,2	1971.	106,3	106,3
	1981. – 1991.	7331	4,4	1981.	102,2	108,7
	1991. – 2001.	1767	1,0	1991.	104,4	113,4
	2001. – 2011.	-18.190	-10,3	2001.	101,0	114,6
	1961. – 2011.	4266	2,8	2011.	89,7	102,8
Osječko-baranjska županija / Osijek-Baranja county	1961. – 1971.	22.199	6,7	1961.	-	100,0
	1971. – 1981.	5308	1,5	1971.	106,7	106,7
	1981. – 1991.	10.723	3,0	1981.	101,5	108,4
	1991. – 2001.	-36.683	-10,0	1991.	103,0	111,6
	2001. – 2011.	-25.474	-7,7	2001.	90,0	100,5
	1961. – 2011.	-23.933	-7,3	2011.	92,3	92,7
Požeško-slavonska županija / Požega-Slavonia county	1961. – 1971.	2405	2,4	1961.	-	100,0
	1971. – 1981.	-2649	-2,6	1971.	102,4	102,4
	1981. – 1991.	238	0,2	1981.	97,4	99,8
	1991. – 2001.	-13.503	-13,6	1991.	100,2	100,0
	2001. – 2011.	-7797	-9,1	2001.	86,4	86,4
	1961. – 2011.	-21.306	-21,4	2011.	90,9	78,6
Virovitičko-podravska županija / Virovitica-Podravina county	1961. – 1971.	-11.198	-8,8	1961.	-	100,0
	1971. – 1981.	-8975	-7,7	1971.	91,2	91,2
	1981. – 1991.	-2714	-2,5	1981.	92,3	84,2
	1991. – 2001.	-11.236	-10,7	1991.	97,5	82,1
	2001. – 2011.	-8553	-9,2	2001.	89,3	73,2
	1961. – 2011.	-42.677	-33,5	2011.	90,8	66,5
Vukovarsko-srijemska županija / Vukovar-Srijem county	1961. – 1971.	23.891	12,4	1961.	-	100,0
	1971. – 1981.	6804	3,1	1971.	112,4	112,4
	1981. – 1991.	7322	3,3	1981.	103,1	115,9
	1991. – 2001.	-26.473	-11,4	1991.	103,3	119,7
	2001. – 2011.	-25.249	-12,3	2001.	88,6	106,0
	1961. – 2011.	-13.703	-7,1	2011.	88,7	92,9

Izvor: Naselja i stanovništvo Republike Hrvatske 1857-2001., CD, Popis stanovništva 2011., Državni zavod za statistiku, Zagreb
Source: Settlements and population of the Republic of Croatia 1857-2001., CD; Population census 2011, Croatian Bureau of Statistics, Zagreb.

Najnegativniji trendovi demografskoga kretanja u posljednjemu međupopisnom razdoblju karakteriziraju Vukovarsko-srijemsku i Brodsko-posavsku županiju, koje su od 2001. do 2011. izgubile više od deset posto stanovništva. No najveću apsolutnu depopulaciju bilježi Osječko-baranjska županija. Visoka apsolutna i relativna depopulacija Vukovarsko-srijemske županije nastavak je demografskog pada iz prethodnog razdoblja i u naglašenoj je mjeri posljedica ratnih zbivanja devedesetih. Zajednički uzrok tako izrazite depopulacije u sve te tri županije gubitak je radnih mjesta u industriji, posebno izrazit od početka gospodarske recesije 2008. To potkrepljuju stope nezaposlenosti iz 2011. – 33,8 % u Brodsko-posavskoj, 32,2 % u Vukovarsko-srijemskoj i 28,5 % u Osječko-baranjskoj županiji, što je očit primjer povezanosti ekonomskog i demografskog razvoja (Klempić Bogadi, Lajić, 2014).

Najintenzivnijom ukupnom depopulacijom u promatranom razdoblju, 1961. – 2011., ističu se županije s najslabije razvijenim središnjim naseljem – Virovitičko-podravska i Požeško-slavonska. Razvojnu sliku Virovitičko-podravske županije upotpunjuje i podatak da je riječ o županiji s najnižim kompozitnim indeksom razvijenosti među hrvatskim županijama (svega 5,6 % nacionalnog prosjeka). To je još jedna potvrda empirijske spoznaje o neposrednoj međuzavisnosti, upravno-proporcionalnoj povezanosti, stupnja razvijenosti vodećega središnjeg naselja, regionalnog razvoja i demografskih procesa.

Opće kretanje stanovništva

Podrobniji uvid u prostorno i vremenski različite odrednice demografskog razvoja Istočne Hrvatske zrcale se iz općega kretanja stanovništva, to više što se njegova tipologija zasniva na međuodnosu prostorne pokretljivosti (migracija) i prirodnoga kretanja (prirasta) stanovništva²⁴ i posredan je indikator razvojne dinamike (popul-

regional development as a consequence of deindustrialization) (Tab. 8).

Vukovar-Srijem and Brod-Posavina counties were characterized by the most negative trends of demographic change during the last intercensal period, and lost more than 10 % of their total population from 2001 to 2011. However, the highest absolute depopulation was noted in Osijek-Baranja County. The high absolute and relative depopulation of Vukovar-Srijem County is a continuation of the demographic decline from the preceding period and is to a greater extent a consequence of events during the war in the 1990s. However, the shared cause of the observed depopulation in all three counties is the loss of jobs in industry – especially seen since the start of the economic recession after 2008. This is corroborated by the 2011 unemployment rates of 33.8% in Brod-Posavina, 32.2% in Vukovar-Srijem, and 28.5% in Osijek-Baranja counties, which is an obvious example of the link between economic and demographic development (Klempić Bogadi, Lajić, 2014).

The counties that stand out for the most intensive total depopulation in the observed time period, 1961-2011, are those with the least developed central places – Virovitica-Podravina and Požega-Slavonia counties. The picture of development for Virovitica-Podravina is informed by the fact that it is the county with the lowest composite development index among Croatian counties (barely 5.6% of the national average). This is another confirmation of empirical knowledge regarding direct interdependency and administrative proportional relationship, among levels of development of leading central places, of regional development and demographic processes.

General change in population

A more detailed insight into spatially and temporally different determinants of demographic development of Eastern Croatia is mirrored in the general change of the population. Even more so because its typology is based on interrelation of spatial mobility (migrations) and natural change (growth) in the population,²⁴ and it is an indirect

24 Tipologija općega kretanja stanovništva uključuje četiri imigracijska (I) i četiri egzodusna (E) tipa prostora: I₁ – porast imigracijom; I₂ – obnova imigracijom; I₃ – slaba obnova imigracijom; I₄ – vrlo slaba obnova imigracijom; E₁ – emigracija; E₂ – depopulacija; E₃ – izrazita depopulacija; E₄ – izumiranje (M. Friganović, 1987, Demogeografija: stanovništvo svijeta, Školska knjiga, Zagreb, 100-102).

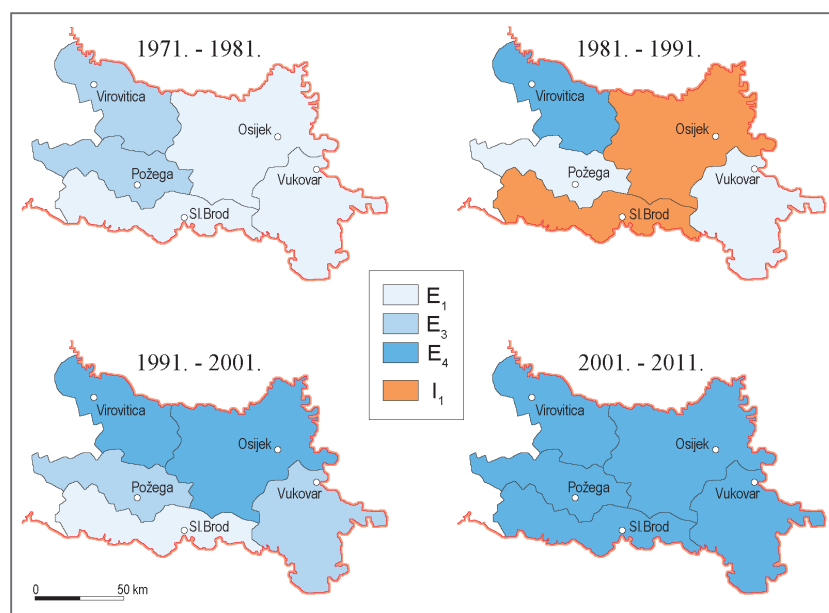
24 Typology of general change in population including four immigration (I) and four exodus (E) types of areas: I₁ – growth via immigration; I₂ – renewal via immigration; I₃ – weak renewal via immigration; I₄ – very weak renewal via immigration; E₁ – emigration; E₂ – depopulation; E₃ – extreme depopulation; E₄ – extinction (M. Friganović, 1987, Demogeography: population of the world, Školska knjiga, Zagreb, 100-102)

zivnijeg rasta ili zaostajanja) pojedinih dijelova pro-
matranog prostora.

Kartografska analiza općega kretanja stanovniš-
tva Istočne Hrvatske u četrdesetogodišnjem raz-
doblju, 1971. – 2011., pokazuje uvjerljivu domina-
ciju egzodusnih tipova općega kretanja stanovništva
(sl. 4).

indicator of developmental dynamics (propulsive growth
or lagging) (of specific parts) of the area in question.

Cartographic analysis of the general change in the
population of Eastern Croatia in the forty-year time
period (1971-2011), shows conclusive dominance
of the exodus types of general change in population
(Fig. 4).



Sl. 4. Tipovi općega kretanja stanovništva u županijama Istočne Hrvatske po međupopisnim razdobljima 1971. – 2011.

Fig. 4 Types of general change of the population in the counties of Eastern Croatia by intercensal period 1971-2011

Izvor: Akrap, 1998a; Jukić i Turk, 2010; Kevo, 2008; *Naselja i stanovništvo Republike Hrvatske 1857-2001.*, CD., *Popis stanovništva 2011.*, *Prirodno kretanje stanovništva 1964. – 2011.*, Državni zavod za statistiku, Zagreb

Source: Akrap, 1998a; Jukić and Turk, 2010; Kevo, 2008; *Settlements and population of the Republic of Croatia 1857-2001*, CD., *Population census 2011*, *Natural change of population 1964-2011*, Croatian Bureau of Statistics, Zagreb.

Regija je pritom prošla razvojni put od prevla-
davajućega emigracijskog područja (E₁) sedamde-
setih godina 20. stoljeća do područja s demograf-
skim izumiranjem (E₄) u međupopisnom razdoblju,
2001. – 2011.

Izrazitija obilježja ruralne periferije, ali i nagla-
šeniji gravitacijski utjecaj Zagreba utječu na to da
depopulacijsku jezgru Istočne Hrvatske tradicio-
nalno tvore njezine najzapadnije županije Virovi-
tičko-podravska i Požeško-slavonska, koje su već
sedamdesetih bile zahvaćene izrazitom depopulaci-
jom (E₃). To se posebno odnosi na Virovitičko-po-
dravsku županiju, koju od početka osamdesetih
karakterizira trend demografskog izumiranja (E₄).

At the same time, the region has passed the develop-
mental path of a prevailingly emigrant area (E₁) from
the 1970s to becoming an area of extinction (E₄) in the
intercensal period of 2001-2011.

The more prominent characteristics of the rural
periphery, but also the more emphasized gravitation-
al influence of Zagreb, affect the traditional forma-
tion of the depopulated core of Eastern Croatia via
its westernmost counties – Virovitica-Podravina and
Brod-Posavina, which were already experiencing prom-
inent depopulation in the 1970s (E₃). This is especially
true of Virovitica-Podravina, which has been character-
ized by a trend of demographic extinction since the be-
ginning of the 1980s (E₄). Despite the more prominent

Unatoč jačanju kriznih obilježja društveno-gospodarskog razvoja zemlje u cjelini, zahvaljujući razvijenijoj funkciji rada, poglavito industriji u njihovim glavnim središnjim naseljima, Osječko-baranjska i Brodsko-posavska županija u tom desetljeću bilježe čak i ekspanziju imigracijom (I_1). Opće kretanje stanovništva tijekom devedesetih odvija se pod dominantnim utjecajem ratnih zbivanja. Najbolji primjer toga radikalna je promjena trenda demografskog razvoja Osječko-baranjske županije – od ekspanzije imigracijom u prethodnom desetljeću do trenda izumiranja u ratnim devedesetima. Negativni se trend nastavio, štoviše i intenzivirao i u posljednjem desetljeću. Podatak da je Istočna Hrvatska jedina hrvatska regija tog reda veličine u kojoj sve županije karakterizira demografsko izumiranje jasno indicira da je takav trend prije svega posljedica njezina suvremenog zaostajanja u regionalnom razvoju zemlje.

Demografski resursi

Selektivna emigracija tijekom posljednjih desetljeća odrazila se i u razvoju demografskih resursa Istočne Hrvatske. Te promjene očituju se iz *indeksa demografskih resursa* (i_{der}), sintetičkog pokazatelja kvantitativnih i kvalitativnih obilježja stanovništva, koji čine dvije temeljne sastavnice: *demografski indeks* (i_{dem}) i *indeks obrazovanosti* (i_o).²⁵

Komparativna analiza indeksa demografskih resursa Istočne Hrvatske 2001. i 2011. pokazuje opći trend opadanja *demografskog indeksa* (koji pokazuje opći smjer demografskih promjena), trend porasta *indeksa obrazovanosti* (koji pokazuje razvojni potencijal u užem smislu) i stagnantna tipološka obilježja županija u promatranom razdoblju (tab. 9).

Provedena analiza pokazuje da se vrijednost demografskog indeksa Regije tijekom posljednjega međupopisnog razdoblja prepolovila, pri čemu sve županije karakteriziraju više ili manje izraziti negativni trendovi. Pritom najveću negativnu promjenu bilježi Brodsko-posavska, a najmanju Virovitičko-podravna županija.

Za razliku od toga indeks obrazovanosti osjetno

crisis attributes of socio-economic development of the state as a whole, owing to a more advanced labour function, particularly industry in their main central places, Osijek-Baranja and Brod-Posavina counties noted an expansion via immigration during this decade (I_1). The general change in population in the 1990s took place under the dominating influence of war events. The best example of this is the radical change in the demographic development trends in Osijek-Baranja County – from expansion via immigration in the preceding decade towards extinction in the war-torn 1990s. Once begun, the negative trends continued and intensified throughout the next decade. The fact that Eastern Croatia is the only region of its size in which each county is characterized by demographic extinction clearly indicates that this sort of trend is primarily a consequence of its contemporary lagging behind in regional development of the state.

Demographic resources

Selective emigration during the last decade is reflected in the development of the demographic resources of Eastern Croatia. These changes are reflected in the *index of demographic resources* (i_{der}), a synthetic indicator of quantitative and qualitative characteristics of the population, which consists of two fundamental parts: *the demographic index* (i_{dem}), and the *index of education* (i_o).²⁵

Comparative analysis of the index of demographic resources of Eastern Croatia in 2001 and 2011 shows a general trend of decline in the *demographic index* (which shows the general direction of the demographic changes), a trend of growth in the *index of education* (which shows development potential in a more narrow sense) and stagnant typological characteristics of the counties in the period in question (Tab. 9).

The conducted analysis shows that the value of the demographic index of the region during the last intercensal period was halved, and all counties overall are characterized by more or less distinct negative trends. The greatest negative change was noted in Brod-Posavina County and the smallest in Virovitica-Podravina County.

In contrast to this, the index of education has notice-

²⁵ Više o demografskim resursima: Nejašmić, Mišetić, 2010.

²⁵ For more on demographic resources see generally: Nejašmić, Mišetić, 2010

Tab. 9. Indeks demografskih resursa u županijama Istočne Hrvatske 2001. i 2011.
Tab. 9 Index of demographic resources in the counties of Eastern Croatia in 2001 and 2011

Županija / County	k	I _{dem}		I _o		I _{der}		Tip / Type	
		2001.	2011.	2001.	2011.	2001.	2011.	2001.	2011.
Brodsko-posavska / Brod-Posavina	0,025	364,5	161,7	255,8	441,1	15,5	15,1	D	D
Osječko-baranjska / Osijek-Baranja	0,035	224,0	131,9	451,0	583,2	23,6	25,0	C	C
Požeško-slavonska / Požega-Slavonia	0,02	276,6	128,1	285,9	519,6	11,3	13,0	D	D
Virovitičko-podravka / Virovitica-Podravina	0,02	189,1	117,0	186,5	360,1	7,5	9,5	E	E
Vukovarsko-srijemska / Vukovar-Srijem	0,025	331,8	153,1	245,8	398,1	14,4	13,8	D	D

Izvor: izračunato na temelju podataka; Popis stanovništva 2001., Popis stanovništva 2011., Priopćenje 8.1.7. Studenti upisani na stručni i sveučilišni studij u zimskom semestru ak. g. 2011./2012., Prirodno kretanje stanovništva 1964. – 2011., Državni zavod za statistiku, Zagreb
Source: Calculated on the basis of the following data; Population census of 2001, Population census of 2011, First Release 8.1.7 Students enrolled in professional and university study, winter semester of 2011/2012 academic year, Natural change of population 1964-2011, Croatian Bureau of Statistics, Zagreb.

se povećao u svim županijama. Takav trend rezultat je razvoja mreže visokih učilišta, veleučilišta i visokih škola, što ima za posljedicu porast broja studenata, odnosno udjela stanovništva s visokim obrazovanjem u Regiji. Unatoč pozitivnim promjenama u recentnom razdoblju, Istočnu Hrvatsku još uvijek karakterizira znatno lošija obrazovna struktura od državnog prosjeka.²⁶ S obzirom na ključno značenje ljudskoga kapitala za gospodarsko-socijalni napredak²⁷ nepovoljnija obrazovna struktura nedvojbeno je jedan od ograničavajućih čimbenika bržega regionalnog razvoja tog dijela Hrvatske.

Opći trend pada demografskog indeksa i porasta indeksa obrazovanosti sintetično se odražava u blagom trendu porasta indeksa demografskih resursa, pri čemu tri županije bilježe njegov porast (Virovitičko-podravka, Požeško-slavonska i Osječko-baranjska), a dvije pad (Vukovarsko-srijemska i Brodsko-posavska). Razmjerno najbolje demografske

ably increased in all counties. This sort of trend is the result of development of the network of institutions of higher education. The consequence of this development has been a rise in the number of students and a complementary increase in the share of population with higher education degrees in the region. Despite recent positive changes, Eastern Croatia is still characterized by a significantly worse educational structure than the state average.²⁶ With respect to human capital as a key resource for socio-economic advancement,²⁷ a more undesirable educational structure is arguably one of the limiting factors of fast regional development of this part of Croatia.

The general trend of decline in the demographic index and the trend of growth in the index of education are synthetically mirrored in the mild growth trend in the index of demographic resources, where three counties have recorded growth (Virovitica-Podravina, Požega-Slavonia, and Osijek-Baranja), and two have recorded decline (Vukovar-Srijem and Brod-Posavina).

²⁶ Prema *Popisu stanovništva 2011.*, Hrvatska je imala 16,3 % visokoobrazovnog stanovništva, a Istočna Hrvatska samo 10,6 %.

²⁶ According to the 2011 population census, 16.3 % of Croatia's population have a higher education degree, while only 10.6 % in Eastern Croatia enjoy the same distinction.

²⁷ Usp. Čosić i Fabac, 2001.

²⁷ Cf. Čosić and Fabac, 2001.

**Uzroci i posljedice
zaostajanja Istočne
Hrvatske u regi-
onalnom razvoju
Hrvatske**

**The causes and
consequences of
Eastern Croatia
lagging behind in
Croatian regional
development**

resurse među županijama ima Osječko-baranjska, koju jedinu karakterizira tip C – *dobri demografski resursi s obilježjem „pretežito dobra demografska obilježja i potencijali, uglavnom dobra razina obrazovanosti”*. Slijede tri županije (Brodsko-posavska, Požeško-slavonska i Vukovarsko-srijemska) koje pripadaju tipu D – *slabi demografski resursi s obilježjem „donekle dobra demografska obilježja i potencijali, uglavnom niska razina obrazovanosti”*. Najnepovoljnije demografske resurse, očekivano, ima Virovitičko-podravska županija, koja pripada tipu E – *vrlo slabi demografski resursi s obilježjem „vrlo slaba demografska obilježja i potencijali, uglavnom vrlo niska razina obrazovanosti”*.

Promjene identiteta regije

Zaostajanje u regionalnom razvoju i prateća kriza socijalno-gospodarskog razvoja znatno su se odrazili u promjeni identiteta Istočne Hrvatske, odnosno padu njezina položaja na regionalno-vrijednosnoj skali u okviru države. Najkraće je tu promjenu moguće definirati kao transformaciju iz područja visoke prirodne nosivosti i poželjnoga imigracijskog odredišta u gospodarski depresivan emigracijski prostor. Takva društvena percepcija i – što je posebno važno – autopercepcija važan je potisni čimbenik (*push factor*) za suvremeno iseljavanje mlađeg i obrazovanijeg stanovništva. To potvrđuju i rezultati anketnog istraživanja među studentskom populacijom, kako studentima koji studiraju na Sveučilištu u Osijeku, odnosno nekom od veleučilišta u Istočnoj Hrvatskoj, tako i studentima iz tog područja koji studiraju u Zagrebu.

Odgovori studenata iz Istočne Hrvatske koji studiraju na Sveučilištu u Osijeku odnosno nekom od veleučilišta u Regiji

Na pitanje *Planirate li ostati živjeti u Istočnoj Hrvatskoj nakon završetka fakulteta?* gotovo polovina ispitanika odgovorila je da ne zna, oko trećine dalo je potvrđan, a petina negativan odgovor (sl. 5).

Frekvencija odgovora pokazuje da kod značajnog broja studenata još ne postoji (formiran) jasan stav o izboru mjesta budućeg življenja. S druge strane, oni koji planiraju ostati živjeti u Istočnoj Hrvatskoj

Osijek-Baranja County has the best (relative) demographic resources among the counties and is the only one characterized as type C – *good demographic resources* with the characteristic of “mostly good demographic features and potentials, good level of education overall”. Three of the other counties (Brod-Posavina, Požega-Slavonia, and Vukovar-Srijem) are characterized as type D – *weak demographic resources* with the characteristic of “somewhat good demographic features and potentials, low level of education overall”. As one might expect, Virovitica-Podravina County has the least favourable demographic resources and is characterized as type E – *very weak demographic resources* with the characteristic of “very weak demographic features and potentials, very low level of education overall”.

Changes in the identity of the region

Lagging behind in regional development and the accompanying crisis of socio-economic development are significantly reflected in changes in the identity of Eastern Croatia, in terms of the decline in its position on the regional value scale within the state. In short, the change here can be defined as a transformation from an area of high natural carrying capacity and a desired immigration location into an economically depressed emigration stricken area. These social perceptions, and the especially important self-perception, are important push factors on contemporary emigration of the younger and more educated population. Survey results among the student population confirm this, at the University of Osijek and polytechnics in Eastern Croatia, as well as students hailing from Eastern Croatia studying in Zagreb.

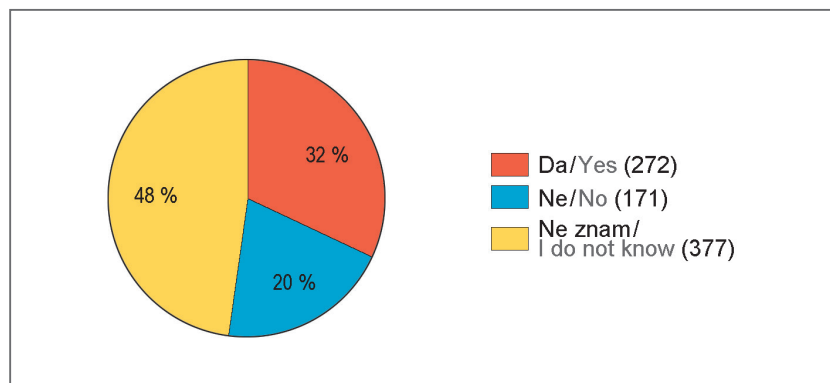
Answers from students from Eastern Croatia who study at the University of Osijek, or at any of the polytechnics in the region

To the question: *Do you plan to stay in Eastern Croatia after you finish your university studies?* Nearly half answered “I don’t know”, around a third answered “yes”, and one fifth answered “no” (Fig. 5).

The demonstrated frequency of the answers shows that a significant number of students still do not have a clearly formed attitude on where they are planning to live in the future. Furthermore, those who plan to

Sl. 5. Frekvencije odgovora na pitanje *Planirate li ostati živjeti u Istočnoj Hrvatskoj nakon završetka fakulteta?*

Fig. 5 Frequency of answers to the question: *Do you plan to stay in Eastern Croatia after you finish your university studies?*



Izvor: anketno istraživanje (ožujak i travanj 2013.)
Source: Questionnaire survey (March and April 2013)

kao glavni razlog ostanka navode *Obitelj i prijatelji*, ali i *Ljubav prema zavičaju*, dok je (pretpostavljeni) posao i kvalitetu života naveo tek svaki deseti ispitanik.

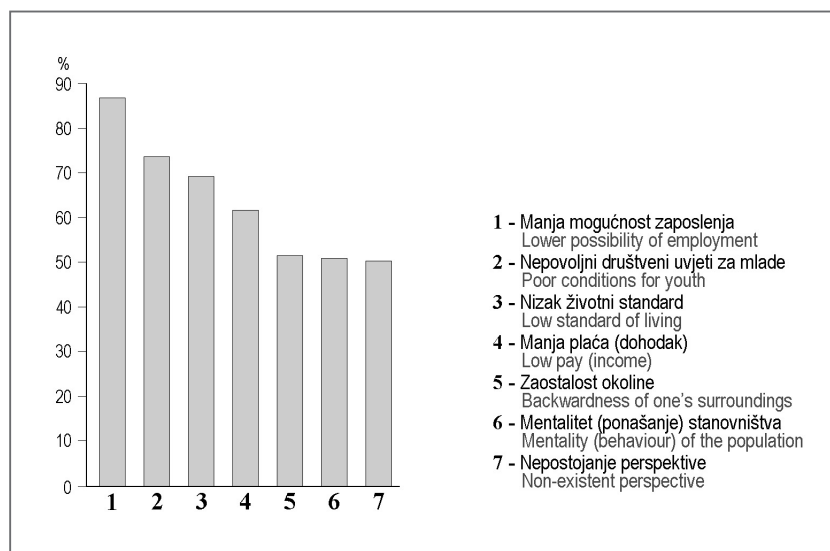
Na pitanje o glavnim razlozima namjere napuštanja sadašnjeg mjesta boravka većina ispitanika navela je nepovoljne socijalno-ekonomske razloge (sl. 6).

live in Eastern Croatia cited *family and friends* as their main reason, but also *love for one's home region*, while (presumed) job opportunities and quality of life was cited by only one in ten respondents.

To the question regarding the main reasons for the decision to leave their current place of permanent residence, the majority of respondents cited *unfavourable socio-economic reasons* (Fig. 6)

Sl. 6. Frekvencije odgovora na pitanje *Koji su glavni razlozi Vaše namjere da napustite mjesto stalnog boravka?*

Fig. 6 Frequency of answers to the question: *What are your main reasons for deciding to leave your place of permanent residence?*



Izvor: anketno istraživanje (ožujak i travanj 2013.)
Source: Questionnaire survey (March and April 2013)

Zanimljivo je da se na drugome mjestu među učestalosti našao odgovor *Loši uvjeti za mlade*, što upućuje na važnost društvene infrastrukture, odnosno mogućnosti (sadržajnog/kvalitetnog) društvenog života kao važnog motiva za izbor mjesta življenja mlade populacije.

It is interesting that the second most common answer is *poor conditions for youth*, which underlines the importance of social infrastructure, and the possibility (richness/quality) of a social life, as an important motive in the choice of a place to live among the young population.

Odgovori studenata iz Istočne Hrvatske koji studiraju na Sveučilišta u Zagrebu

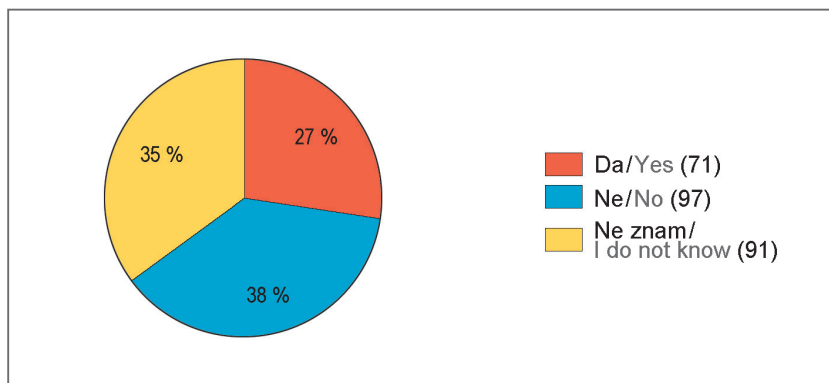
Odlazak mladih na studij u Zagreb u pravilu je prvi korak prema trajnom iseljavanju iz Istočne Hrvatske. Tako su na pitanje o namjeri povratka u zavičaj gotovo dvije trećine ispitanika odgovorile „ne” ili „ne zna”, a potvrdno tek nešto više od četvrtine (sl. 7).

Pritom je indikativno kako i oni koji su iskazali namjeru povratka u Istočnu Hrvatsku za takvu odluku nisu motivirani očekivanim poslom ili kvalitetom života, već subjektivnom povezanošću sa zavičajem i okolinom (sl. 8).

Answers of students from Eastern Croatia who study at the University of Zagreb

Leaving to study in Zagreb is, as a rule, the first step toward lasting emigration from Eastern Croatia. Thus, nearly two thirds of the respondents answered “no” or “I don’t know”, and only a little more than a quarter answered “yes” to the question regarding their intent to return to their home region (Fig. 7).

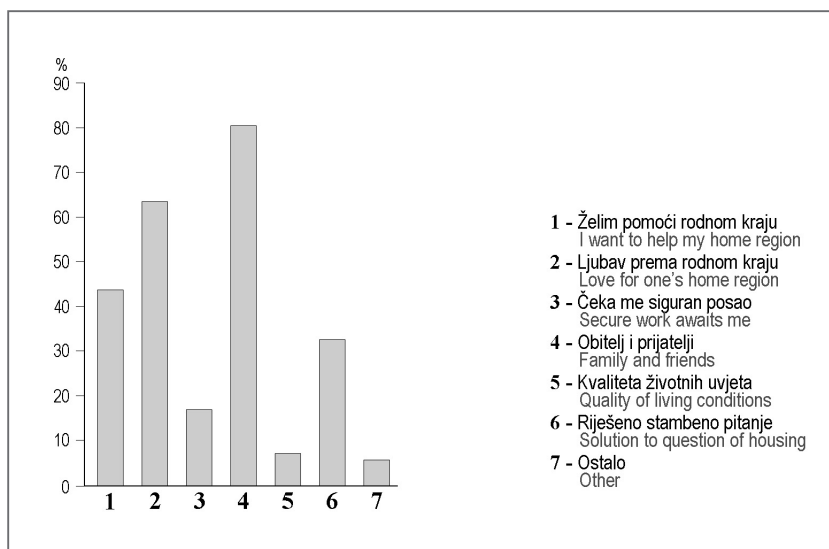
At the same time, it is indicative that those who have the intention of returning to Eastern Croatia were not motivated to this decision by the expectation of work or a quality life, rather by subjective links to their home region and its surroundings (Fig. 8).



Sl. 7. Frekvencije odgovora na pitanje *Namjeravate li se vratiti svome zavičaju (u Istočnu Hrvatsku) nakon završetka fakulteta?*

Fig. 7 Frequency of answers to the question: *Do you intend to return to your home region (in Eastern Croatia) after you finish university study?*

Izvor: anketno istraživanje (ožujak i travanj 2013.)
Source: Questionnaire survey (March and April 2013)



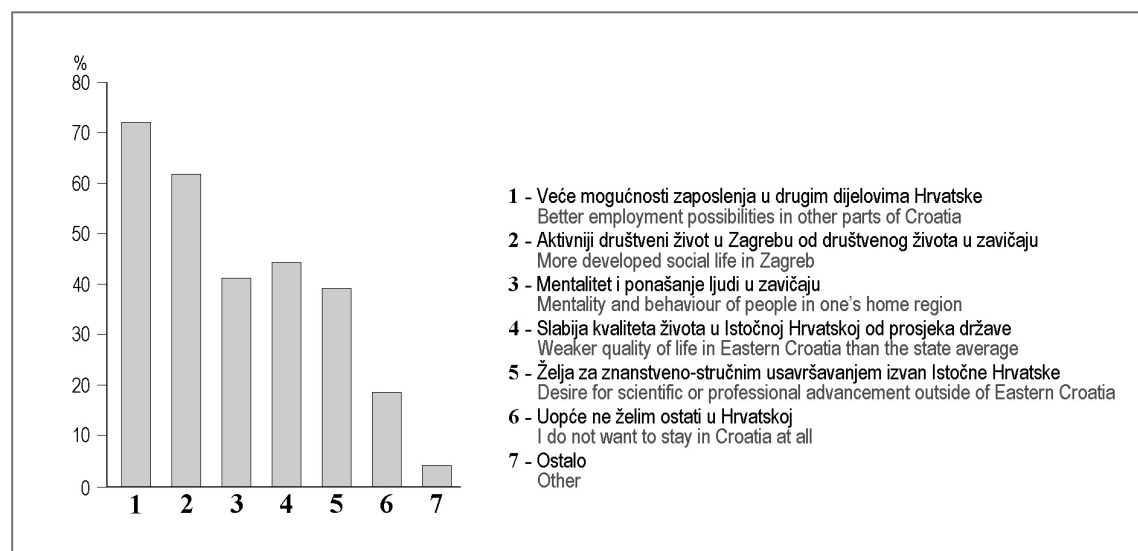
Sl. 8. Frekvencije odgovora na pitanje *Koji su glavni razlozi Vaše namjere povratka u Istočnu Hrvatsku?*

Fig. 8 Frequency of answers to the question: *What are the main reasons behind your intent to return to Eastern Croatia?*

Izvor: anketno istraživanje (ožujak i travanj 2013.)
Source: Questionnaire survey (March and April 2013)

S druge strane, studenti iz Istočne Hrvatske koji se po završetku studija u Zagrebu ne namjeravaju vratiti u zavičaj kao glavni razlog za takvu odluku navode bolje mogućnosti zapošljavanja u drugim dijelovima Hrvatske i razvijeniji društveni život u Zagrebu, ali i tradicionalizam, odnosno sporu i nedovoljnu modernizaciju regije porijekla (sl. 9).

Conversely, students from Eastern Croatia who, after finishing their studies in Zagreb, do not plan to return home cited *better employment possibilities in other parts of Croatia* and *more developed social life in Zagreb*, but also *traditionalism* i.e. slow and unfavourable modernization of the region of their origin (Fig. 9).



Sl. 9. Frekvencije odgovora na pitanje *Zbog čega se ne namjeravate vratiti u Istočnu Hrvatsku?*

Fig. 9 Frequency of answers to the question: *Why do you not intend to return to Eastern Croatia?*

Izvor: anketno istraživanje (ožujak i travanj 2013.)

Source: Questionnaire survey (March and April 2013)

Frekvencije odgovora jasno pokazuju da je većina potisnih i privlačnih čimbenika/motiva za buduću prostornu pokretljivost studentske populacije iz Istočne Hrvatske uzročno najuže povezana sa zaostajanjem tog područja u regionalnom razvoju zemlje. Postojeći odljev mladog i obrazovanog stanovništva, kao i iskazano planirano ostvarivanje egzistencije u nekom drugom području Hrvatske ili inozemstvu, objektivna su prijetnja budućemu gospodarsko-socijalnom razvoju, s mogućim odrazom u daljnjem produbljivanju zaostajanja Istočne Hrvatske u regionalnom razvoju zemlje.

Zaključak

Rezultati istraživanja potkrepljuju uvodne hipoteze o uzrocima i posljedicama zaostajanja Istočne Hrvatske u regionalnom razvoju zemlje.

The observed frequency of answers clearly shows that the majority of the push and pull factors/motives for the future spatial mobility of the student population from Eastern Croatia is causally most closely linked to the lagging behind of this area in regional development of the country. The existing outflow of young and educated population, and the expressed (planned) intent to make a living in some other part of Croatia or abroad, are objectively a threat to future socio-economic development, with the possible consequence of further exacerbating the lagging behind of Eastern Croatia in regional development of the country.

Conclusion

The results of the research corroborate the original hypotheses regarding the causes and consequences of Eastern Croatia's lagging behind in terms of regional

- Potpuno je potvrđena hipoteza da je recentno razvojno zaostajanje promatranog prostora rezultanta međuzavisnog utjecaja više čimbenika, među kojima nadređeno značenje imaju Domovinski rat, proces privatizacije (vlasnička transformacija) u tranzicijskom razdoblju i negativni trend gospodarsko-socijalnog restrukturiranja. Taj dio Hrvatske pretrpio je gotovo polovinu izravnih demografskih gubitaka i procijenjenih ratnih šteta Hrvatske, pri čemu su posebno pogođene dvije najistočnije županije Osječko-baranjska i Vukovarsko-srijemska. Razorni učinci rata i neprimjeren/pogrešan model pretvorbe društvenog vlasništva predisponirali su regresivan smjer socijalno-gospodarskog restrukturiranja, čije je temeljno obilježje deindustrijalizacija i analogno jačanje relativnog značenja poljoprivrede.

- Potvrđena je i hipoteza o utjecaju pogoršanja ekonomske strukture na demografske procese. Posljedični pad aktivnosti i zaposlenosti uzrokovao je iseljavanje mlađeg i obrazovanijeg stanovništva, što se odrazilo u ubrzanom procesu starenja te negativnome prirodnom i ukupnom kretanju stanovništva. O intenzitetu pada zaposlenosti u tranzicijskom razdoblju svjedoči podatak da se samo u trideset najvećih osječkih poduzeća broj zaposlenih 1990. – 2015. smanjio za više od 22.000. To je potaknulo veliki val iseljavanja iz regije (negativni migracijski saldo 1991. – 2011. od -150.081 stanovnika). Takav gubitak najvitalnijih demografskih kontingenata odrazio se u osjetnom pogoršanju dobnog sastava stanovništva, odnosno porastu indeksa starenja, negativnome prirodnom kretanju (s kontinuiranim povećanjem intenziteta od 1998.) i trendu demografskog izumiranja 2001. – 2011. (jedina hrvatska regija u kojoj sve županije karakterizira takav tip općega kretanja stanovništva). Negativni demografski procesi rezultirali su signifikantnom depopulacijom (smanjenje broja stanovnika 1991. – 2011. za 171.393 stanovnika, odnosno -17,5 % broja stanovnika iz početka devedesetih).

- Hipoteza o slabljenju demografskih resursa kao posljedice selektivnog iseljavanja samo je djelomično potvrđena. Potpuno je potvrđena kad je riječ o pogoršanju demografskog indeksa (negativne promjene u svim županijama), ali ne i kad je riječ o indeksu obrazovanosti (sve županije karakterizira

development of the country.

- The hypothesis that the recent developmental lagging of the area in question is the result of interdependent influences of multiple factors, foremost among which are the Homeland War, the process of privatization (ownership transformation) in the transition period, and the negative trend of socio-economic restructuring, was completely confirmed. This part of Croatia was overwhelmed by nearly half of the direct demographic losses and estimated war damages of Croatia, which have especially affected the two easternmost counties -- Osijek-Baranja and Vukovar-Srijem. The calamitous effects of the war and the inappropriate/defective model for converting ownership of former social property predisposed a regressive direction for the following socio-economic restructuring, the fundamental characteristics of which were deindustrialization and an analogous increase in the relative importance of agriculture.

- The hypothesis regarding the influence of the deterioration of the economic structure on demographic processes was also confirmed. The consequential decline in activity and employment caused the emigration of the younger and more educated population, which is consequently reflected in the quickening of the process of aging and the negative natural and total change of the population. The fact that the number of employees in Osijek's thirty largest enterprises alone went down by more than 22,000 testifies to the intensity of the decline in employment in the transition period. This set off a wave of emigration from the region (negative migration balance 1991-2011 of 150,081 residents). Such a loss of the most vital demographic contingents is reflected in the noticeable worsening of the age structure of the population (increase in the aging index), negative natural change (continually intensifying since 1998), and a trend of demographic extinction from 2001-2011 (the only Croatian region where all counties are characterized by this type of general change of the population). Negative demographic processes have resulted in significant depopulation (a reduction in the number of residents from 1991 to 2011 of 171,393 -17.5% of the population at the beginning of the 1990s).

- The hypothesis regarding the weakening of demographic resources, as a consequence of selective emigration, was only partially confirmed. It was fully confirmed regarding the deterioration of the demographic index (negative changes in all counties), but not regarding the

više ili manje izrazit porast indeksa obrazovanosti). Rezultat toga prostorno je diferencirana promjena demografskih resursa 2001. – 2011., pri čemu se Osječko-baranjska, Požeško-slavonska i Virovitičko-podravna županija ističu blagim porastom, a Vukovarsko-srijemska i Brodsko-posavska trendom pada demografskih resursa u promatranom razdoblju.

- Potpuno je potvrđena i hipoteza o utjecaju recentnih gospodarskih i demografskih procesa na vrijednosne stavove studenata iz Istočne Hrvatske o poželjnosti Regije kao perspektivnog mjesta življenja i rada. Istraživanje pokazuje da značajni broj ispitanika (41,5 %) nema stav, *ne zna*, hoće li ostati živjeti u tom prostoru nakon završetka studija, no podjednak ih je broj (oko 29,0 %) dao potvrdni i niječni odgovor. Budući da je riječ o specifično važnom kontingentu stanovništva, koje predstavlja uzdanicu gospodarsko-socijalnog razvoja, posebno je signifikantan podatak da gotovo polovina (48,0 %) ispitanika koji studiraju na Sveučilištu u Osijeku, odnosno nekom od veleučilišta u Regiji, *ne zna* hoće li ostati živjeti u tom prostoru te da čak 38 % ispitanika iz Istočne Hrvatske na studiju u Zagreba već sada ima jasan stav – da ne planira živjeti u dosadašnjemu mjestu svoga stalnog boravka.

Izloženi negativni razvojni procesi u Istočnoj Hrvatskoj upućuju na zaključak o potrebi bržega regionalnog razvoja kao nužnog preduvjeta za stabilizaciju naseljenosti u tom dijelu zemlje. S obzirom na uzročno-posljedičnu povezanost i međuzavisnost gospodarskog i demografskog razvoja temeljno značenje za potencijalnu revitalizaciju promatranog prostora ima restrukturiranje gospodarstva s ciljem smanjenja postojeće sektorske neravnoteže. Okosnicu tog razvoja trebali bi činiti propulzivna industrija (s industrijskim granama i pogonima nove generacije), tržišno orijentirana poljoprivreda (koja bi – osim konvencionalne/komercijalne – u većoj mjeri trebala uključiti i ekološku proizvodnju) te primjereno razvijen uslužni sektor (u kojem bi značajnije mjesto trebao imati i turizam – na raznovrsnoj resursnoj osnovi zasnovane selektivne vrste turizma). Nositelji takva razvoja trebali bi biti malo i srednje poduzetništvo, uz aktivn(ij)u ulogu Agencije za regionalni razvoj i učinkovitije korištenje strukturnim i investicijskim fondovima

index of education (all counties were characterized by more or less distinct growth in the index of education). The result of this is a differential change of demographic resources from 2001 to 2011, whereby Osijek-Baranja, Požega-Slavonia, and Virovitica-Podravina counties expressed mild growth, and Vukovar-Srijem and Brod-Posavina counties showed a declining trend of demographic resources during the period in question.

- The hypothesis regarding the influence of recent economic and demographic processes on the attitudes of students from Eastern Croatia and the desirability of the region as a prospective place to live and work was confirmed. The research shows that a significant number of respondents (41.5%) have no attitude, *they do not know*, if they will live in the area after they finish university study, although a roughly equal number of them (around 29.0%) gave either affirmative or negative answers. With regard to the fact that this is a specifically important contingent of the population, representing the pillar of future socio-economic development, it is especially significant that nearly half of the respondents (48.0%) who study at the University of Osijek or some of the region's polytechnics, do not know if they want to stay living in the area, and that 38.0% of the respondents from Eastern Croatia studying in Zagreb already have a clear attitude – they do not plan to return to their current place of permanent residence (Eastern Croatia).

The observed negative developmental processes in Eastern Croatia point to the need for more expedient regional development, as a necessary precondition for stabilizing inhabitation in this part of the country. With respect to the cause-consequence linkage and the interdependence of economic and demographic development, economic restructuring with the goal of reducing existing sectoral imbalances is of fundamental significance for the potential revitalization of the area in question. Propulsive industry should serve as the backbone of this development (with industrial branches and drives of the next generation), market-oriented agriculture (which would to a larger extent need to include ecological production alongside conventional/commercial production), and a congruently developed service sector (in which tourism would have a more significant place – selective types of tourism based on a variety of resources). The pillar of such development should be small and medium-sized entrepreneurship, accompanied by (more) active investment from the Agency for Re-

kohezijske politike EU-a. Takav regionalni razvoj preduvjet je za zadržavanje mlađeg i obrazovanijeg stanovništva, a na taj način, perspektivno, i ukupnu stabilizaciju ovog višestruko važnog dijela nacionalnog teritorija.

regional Development and more efficient use of structural and investment funds from the EU's Cohesion Policy. This type of regional development is a precondition for holding on to the younger and more educated population, and prospectively, the overall stabilization of this outstandingly important part of national territory.

Literatura Literature

- Akrap, A., 1998: Saldo migracija Republike Hrvatske i županija 1971.-1981. i 1981-1991. za ukupno stanovništvo i stanovništvo u zemlji, u: *Migracije u Hrvatskoj – regionalni pristup* (ur. Lajić, I.), Institut za migracije i narodnosti, Zagreb, 11-68.
- Akrap, A., 1999: Vitalna statistika i različitost depopulacijskih procesa u Hrvatskoj i županijama, *Društvena istraživanja* 8 (5-6), 793-815.
- Akrap, A., Živić, D., 2009: Migracije u 20. stoljeću: od obećane zemlje do depopulacije, u: *Slavonija, Baranja i Srijem – vrela europske civilizacije* (ur. Biškupić, B.), Ministarstvo kulture Republike Hrvatske, Galerija Klovićevi dvori, Zagreb, 459-464.
- Baletić, Z., 1985: *Razvoj privredno nedovoljnih krajeva SR Hrvatske* (urednik), Ekonomski institut Zagreb, republički fond za razvoj privredno nedovoljno razvijenih krajeva SRH, Zagreb, 228.
- Blažević, I., 1991: Stećajevi u gospodarstvu regije (analiza i struktura stećajeva do 15. travnja 1991. godine), *Glasnik Privredne komore Slavonije i Baranje* 1991. 4, 7-9.
- Čosić, K., Fabac, R., 2001: Gospodarski rast, tehnološki razvitak i suvremeno obrazovanje, *Ekonomski pregled* 52 (5-6), 516-544.
- Čučković, N., 1999: Privatizacija u tranzicijskim zemljama: namjere i stvarnost deset godina kasnije, u: *Privatizacija i javnost* (ur. Čengić, D., Rogić, I.), Institut društvenih znanosti „Ivo Pilar“, Zagreb, 11-43.
- Dugalić, V., Šokčević, Š., 2007: Privatizacija društvenog/državnog vlasništva – (ne) uspjeti tranzicijski proces?, *Diaconvensia* XV, 103-154.
- Friganović, M., 1987: *Demogeografija: stanovništvo svijeta*, Školska knjiga, Zagreb.
- Hagel, J. (1982). Raumordnung und Landesentwicklung. Harms Handbuch der Geographie. 2.
- Horvat, V., 1990: Rezultati poslovanja privrede Slavonije i Baranje u prvom polugodištu 1990. godine, *Glasnik Privredne komore Slavonije i Baranje* 1990. 2, Osijek, 6-13.
- Jukić, M., Turk, I., 2010: Dinamičke demografske determinante ruralno-urbane polarizacije Osječko-baranjske županije (1971. – 2001.), *Društvena istraživanja* 19 (6), 1139-1162.
- Kevo, M., 2008: Kretanje stanovništva Brodsko-posavske županije, 1981. – 1991. – 2001., *Časopis za suvremenu povijest* 40 (1), 237-268.
- Klempić Bogadi, S., Lajić, I., 2014: Suvremena migracijska obilježja statističkih jedinica Republike Hrvatske, *Migracijske i etničke teme*, vol. 30, br. 3, Zagreb, 437-477.
- Lajić, I., Bara, M., 2009: *Ratovi, kolonizacija i nacionalna struktura Slavonije u dvadesetom stoljeću*, Institut za migracije i narodnosti, vol. 25, br. 4, Zagreb, 427-429.
- Lang, A. i dr., 1985: *Slavonija 85*, Privredna komora Slavonije i Baranje, Osijek.
- Lokin, B., 2010: *Hrvatska 2015.*, Golden marketing, Zagreb, 247.
- Magdić, N., Puljiz, V., 1999: Kretanje broja stanovnika Republike Hrvatske u razdoblju 1991.-1998. godine, *Rev. soc. polit.*, god. 6, br. 2, Zagreb, 215-218.
- Nejašmić, I., 2004: Buduće kretanje broja stanovnika Hrvatske: projekcija 2001.-2031., *Društvena istraživanja* 13 (4-5), 751-776.
- Nejašmić, I., 2005: *Demogeografija: Stanovništvo u prostornim odnosima i procesima*, Školska knjiga, Zagreb.
- Nejašmić, I., Miletić, R., 2010: Sintetički pokazatelj demografskih resursa: doprinos tipologiji hrvatskog prostora, *Hrvatski geografski glasnik* 72 (1), 49-62.
- Pejnović, D., 2003: Polarizacija funkcije rada kao pokazatelj razlika u regionalnom razvoju Hrvatske, u: *Zbornik radova 3. hrvatskog geografskog kongresa (Zadar, 24.-27. rujna 2003.)*, Hrvatsko geografsko društvo, Zagreb, 164-184.
- Pejnović, D., 2004: Depopulacija županija i disparitet u regionalnom razvoju Hrvatske, *Društvena istraživanja* 13 (4-5), 701-726.
- Radenović, I., 1990a: Ocjena privrednih kretanja u prvih pet mjeseci 1990. godine te prijedlozi mjera za oživljavanje proizvodnje, *Glasnik Privredne komore Slavonije i Baranje* 1990. 1, 17-20.
- Radenović, I., 1990b: Utjecaj mjera Republike Srbije na privredu Slavonije i Baranje (stanje, problemi i prijedlozi mjera), *Glasnik Privredne komore Slavonije i Baranje* 1990. 4, 8-14.
- Radenović, I., 1991: Stanje gospodarstva Slavonije i Baranje početkom 1991. godine s ocjenom mogućnosti razvoja tokom godine, *Glasnik Privredne komore Slavonije i Baranje* 1991. 1, 18-23.
- Ratna šteta Republike Hrvatske: završno izvješće*, Vlada Republike Hrvatske, Državna komisija za popis i procjenu ratne štete, Zagreb, 1999.
- Šterc, S., Pokos, N., 1993: Demografski uzroci i posljedice rata protiv Hrvatske, *Društvena istraživanja* 2 (2-3), 305-333.
- Turčić, I., 1997: *Makroekonomski razvoj županija u Republici Hrvatskoj kroz tri desetljeća (1961/1962. do 1990/1991)*, 1. dio, *Narodni dohodak županija u Republici Hrvatskoj 1962. do 1990.*, Ekonomski institut – Zagreb, Državni zavod za statistiku, Zagreb, 185.
- Turčić, I., 2001: *Makroekonomski razvoj županija u Republici Hrvatskoj kroz tri desetljeća (1961/1962. do 1990/1991)*, 2. dio, *Dugoročne tendencije kretanja stanovništva županija u Republici Hrvatskoj 1961. do 1991.*, Ekonomski institut – Zagreb, Državni zavod za statistiku, Zagreb, 185.
- Wertheimer-Baletić, A., Gelo, J., 1992:

- Ukupno i prirodno kretanje stanovništva Hrvatske, u: *Demografski faktori razvoja Hrvatske*, Institut za društvena istraživanja Sveučilišta u Zagrebu, Institut za ekonomska istraživanja Ekonomskog fakulteta u Zagrebu, Zagreb, 1-36.
- Wertheimer-Baletić, A., 1999: *Stanovništvo i razvoj*, Mate, Zagreb.
- Wertheimer-Baletić, A., Živić, D., 2003: Demografske promjene u ruralnim područjima Slavonije i Baranje od 1953. do 2001. godine, u: *Razvojne perspektive ruralnog svijeta Slavonije i Baranje*, Institut društvenih znanosti „Ivo Pilar”, Zagreb, 13-40.
- Wertheimer-Baletić, A., Akrap, A., 2008: Razvoj stanovništva Vukovarsko-srijemske županije s posebnim osvrtom na ekonomsku strukturu od 1971. do 2001, *Društvena istraživanja* 17 (1-2), 51-75.
- Witherick, M., Ross., Small, J., 2001): *A Modern Dictionary of Geography*, Arnold, London, 59-60.
- Živić, D., 1999: Promjene u dinamici i razmještanju prognaničko-izbjegličkog kontingenta u Republici Hrvatskoj od sredine 1991. do sredine 1998. godine, *Društvena istraživanja* 8, br. 5-6 (43-44), 767-791.
- Živić, D., 2003: Neka obilježja diferenciranog demografskog razvoja urbanih i ruralnih naselja/područja Istočne Hrvatske, *Migracijske i etničke teme* 19 (1), 71-95.
- Živić, D., 2005a: Demografski ratni gubici kao determinanta razvoja stanovništva Istočne Hrvatske u razdoblju 1991. – 2001., *Migracijske i etničke teme* 21, br. 1-2, 123-141.
- Živić, D., 2005b: Izravni i migracijski demografski gubici tijekom srbijanske oružane agresije na Hrvatsku, u: *Stanovništvo Hrvatske – dosadašnji razvoj i perspektive* (ur. Živić, D., Pokos, N., Mišetić, A.), Institut društvenih znanosti „Ivo Pilar”, Zagreb, 71-94.
- Živić, D., 2006: *Stanovništvo Vukovarsko-srijemske županije*, Institut društvenih znanosti „Ivo Pilar”, Zagreb.
- Naselja i stanovništvo Republike Hrvatske 1857.-2001.*, CD, Državni zavod za statistiku, Zagreb
Settlements and Population of the Republic of Croatia 1857-2001, Croatian Bureau of Statistics, Zagreb
- Popis stanovništva 1991.*, Dokumentacija 881, Državni zavod za statistiku, Zagreb, 1992.
Census of Population 1991, Documentation 881, Croatian Bureau of Statistics, Zagreb, 1992.
- Popis stanovništva 1991.*, Stanovništvo prema spolu i starosti, Dokumentacija 882, Državni zavod za statistiku, Republika Hrvatska, Zagreb, 1994.
Census of Population 1991, Population by age and sex, Documentation 882, Croatian Bureau of Statistics, Zagreb, 1994.
- Popis stanovništva 1991.*, Stanovništvo u zemlji i inozemstvu po naseljima, Dokumentacija 991, Republika Hrvatska, Državni zavod za statistiku, Zagreb, 1996.
Census of Population 1991, Population in the country and abroad by settlements, Documentation 991, Croatian Bureau of Statistics, Zagreb, 1996.
- Popis stanovništva 2001.*, Stanovništvo prema spolu i starosti po naseljima, Državni zavod za statistiku, Republika Hrvatska, www.dzs.hr
Census of Population 2001, Population by age and sex, by settlements, Croatian Bureau of Statistics, www.dzs.hr
- Popis stanovništva 2001.*, Stanovništvo prema obrazovnim obilježjima, Statističko izvješće 1200, Republika Hrvatska, Državni zavod za statistiku, Zagreb, 2004.
Census of Population 2001, Population by educational characteristics, Statistical report 1200, Croatian Bureau of Statistics, Zagreb, 2004.
- Popis stanovništva 2011.*, Popisane osobe, kućanstva i stambene jedinice, Državni zavod za statistiku, Republika Hrvatska, www.dzs.hr
Census of Population 2011, Enumerated persons, households and housing units, Croatian Bureau of Statistics, www.dzs.hr
- Popis stanovništva 2011.*, Stanovništvo prema spolu i starosti po naseljima, Državni zavod za statistiku, Republika Hrvatska, www.dzs.hr
Census of Population 2011, Population by age and sex, by settlements, Croatian Bureau of Statistics, www.dzs.hr
- Popis stanovništva 2011.*, Stanovništvo staro 15 i više godina prema najvišoj završenoj školi, obrazovnim područjima i spolu, Državni zavod za statistiku, Republika Hrvatska, www.dzs.hr
Census of Population 2011, Population aged 15 and over by highest educational attainment, educational areas and gender, Croatian Bureau of Statistics, www.dzs.hr
- Priopćenje 7.1.1, *Prirodno kretanje stanovništva Republike Hrvatske u 2012.*, Državni zavod za statistiku, Zagreb, http://www.dzs.hr/Hrv_Eng/publication/2013/07-01-01_01_2013.htm (3.2.2014.).
Natural change in population of Republic of Croatia 2012, Croatian Bureau of Statistics, Zagreb, http://www.dzs.hr/Hrv_Eng/publication/2013/07-01-01_01_2013.htm (3.2.2014.)
- Priopćenje 8.1.7., *Studenti upisani na stručni i sveučilišni studij u zimskom semestru ak.g. 2011./2012.*, Državni zavod za statistiku, Zagreb, http://www.dzs.hr/Hrv_Eng/publication/2012/08-01-07_01_2012.htm (22.11.2013.).
First Release 8.1.7 *Students enrolled in professional and university study, winter semester of 2011/2012 academic year*, Croatian Bureau of Statistics, Zagreb, http://www.dzs.hr/Hrv_Eng/publication/2012/08-01-07_01_2012.htm (22.11.2013.).
- Prirodno kretanje stanovništva 1964. – 2011.*, CD, Državni zavod za statistiku, Zagreb.
Natural change in population 1964-2011, Croatian Bureau of Statistics, Zagreb
- Registar poslovnih subjekata*, Hrvatska gospodarska komora Zagreb, <http://www1.biznet.hr/HgkWeb/do/extlogonjsessionid=B1D-D9ECF269C7CCDFBC658E171DBBDF2> (10.4.2015.).
Registry of Commercial Subjects, Croatian Chamber of Economy Zagreb, <http://www1.biznet.hr/HgkWeb/do/extlogonjsessionid=B1DD9ECF269C7CCDFBC658E171DBBDF2> (10.4.2015.)

Statistika Hrvatske gospodarske komore Osijek, Hrvatska gospodarska komora – Osijek.
Statistics of the Croatian Chamber of Economy, Croatian Chamber of Economy - Osijek

Statistika ureda za zatočene i nestale Ministarstva branitelja, Zagreb.
Statistics of The Croatian Government office for Detained and Missing persons, Zagreb

Statistička izvješća, *Students u akademskoj godini 2010./2011.*, Državni zavod za statistiku, Zagreb, http://www.dzs.hr/Hrv_Eng/publication/2012/SI-1445.pdf (7.12.2013.).
Statistical report, *Students in the academic year 2010-2011*, Croatian Bureau of Statistics, Zagreb, http://www.dzs.hr/Hrv_Eng/publication/2012/SI-1445.pdf (7.12.2013.)

Autori
Authors

Mislav Matišić mislav.matic@gmail.com
mag. educ. geogr. et hist., I. G. Kovačića 1, 31551 Belišće

Dane Pejnović
prof. dr. sc. u miru, Sveučilište u Zagrebu, Prirodoslovno-matematički fakultet, Geografski odsjek